

การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา

พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๔๘

ISBN 974-364-304-4

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A STUDY OF VIRIYAVĀDA IN BUDDHISM

Phrakru Virat Viriyadhammo (Tiengtum)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement For The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Mahachulalongkornrajavidyalaya University
BangKok, Thailand

ISBN 974-364-304-4

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

(พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

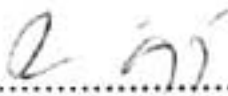
คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระสุธีวรญาณ)

.....กรรมการ

(พระปลัดเสนห์ ฐมฺมวโร)

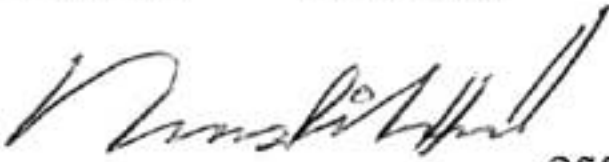
.....กรรมการ

(ดร.วิโรจน์ อินทนนท์)

.....กรรมการ

(นายบัณฑิต รอดเทียน)

.....กรรมการ

(ดร.เทพประวิณ จันทร์แรง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระปลัดเสนห์ ฐมฺมวโร ประธานกรรมการ

นายบัณฑิต รอดเทียน กรรมการ

ดร.เทพประวิณ จันทร์แรง กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา
ผู้วิจัย	: พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เทียงธรรม)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระปลัดเสน่ห์ ธมฺมวโร ประโยค ๑-๒, น.ธ.เอก, พธ.บ.(ศาสนา) M.A.(Philosophy), M.Phil.(Philosophy) Ph.D. (Pali & Buddhism) : นายบัณฑิต รอดเทียน ป.ธ.๔, ศน.บ.(ปรัชญา) M.A. (Philosophy) : ดร.เทพประวิณ จันทรังษี ประโยค ๑-๒, น.ธ.เอก พธ.บ.(ศาสนา), M.A. (Buddhist Studies) Ph.D.(Pali & Buddhism)

วันสำเร็จการศึกษา: ๗ เมษายน ๒๕๔๘

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาความหมายและหลักการเกี่ยวกับวิริยะในพระพุทธศาสนา ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวิริยะกับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ และเพื่อศึกษาวิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม การวิจัยได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนแรก ศึกษาความหมายและหลักการ ส่วนที่สอง ศึกษาความสัมพันธ์ และส่วนที่สามศึกษาวิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม ผลการวิจัยสรุปได้ว่า

ส่วนแรก ในด้านความหมายและหลักการ วิริยะมีความหมายตามรากศัพท์ว่า "กล้า" เมื่อนำมาใช้เป็นคุณสมบัติภายในตัวบุคคลเรียกว่า เป็นผู้มีความกล้าหาญ อาศัยความเพียรพยายาม เป็นเครื่องอุปการะให้ความกล้าหาญไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรคและเครื่องกีดขวางใด ๆ อุดหนุนไปด้วยจิตใจที่มุ่งมั่นต่อจุดหมาย เป็นเดช ตบะ และอำนาจแผดเผาทำลายอุปสรรค และอกุศลธรรมให้พินาศลงได้ จนกว่าจะบรรลุถึงความสำเร็จและความพ้นทุกข์ทั้งทางกายและทางจิตใจ และทั้งในระดับโลกียะและโลกุตตระ ในด้านหลัก

การ วิริยะเป็นหลักปฏิบัติที่กำหนดขึ้นในใจให้พร้อมก่อน แล้วจึงขยายออกเป็นการกระทำ ภายนอกที่ความประพฤติ การกระทำ และการประกอบอาชีพการงาน โดยให้สอดคล้องกับ องค์ประกอบคือ หลักธรรม ผู้กระทำ ปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม กาลสมัย และสิ่งที่ ทำที่ถูกต้องเหมาะสมกัน จึงจะบรรลุถึงจุดหมายตามที่ต้องการได้

ส่วนที่สอง ในด้านความสัมพันธ์กับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ จะสัมพันธ์กับหลัก ธรรมทั้งในส่วนสภาวะสัจจะและหลักธรรมในภาคปฏิบัติทั้งหมดในลักษณะต่าง ๆ กันคือ เป็น ประฐานที่เป็นแกนยื่นที่อาศัยหลักปฏิบัติอื่น ๆ เข้าไปสนับสนุน อาศัยชักจูงจากหลักธรรมอื่น ๆ กระตุ้นให้เกิด และหนุนข้อปฏิบัติให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามหมวดธรรมที่วิริยะเป็นองค์ ประกอบอาศัยอยู่ และหนุนข้อปฏิบัติอื่น ๆ ให้บรรลุจุดหมายจากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่ง ที่เจริญก้าวหน้าและประณีตขึ้นตามลำดับ จนถึงขั้นสูงสุดได้

ส่วนที่สาม ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม วิริยะเป็นหลักปฏิบัติที่คล้อยไปหรือโน้ม ไปตามจุดหมายที่ปัจเจกชนและสังคมต้องการจะเข้าถึง ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมในระดับ ต่าง ๆ เมื่อปัจเจกชนได้ใช้ความเพียรพัฒนาดตนจนบรรลุถึงความดีคือ อรรถะหรือประโยชน์ ในระดับทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ที่มองเห็นในปัจจุบัน สัมปรายิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ในด้านการพัฒนาจิตใจ และปรมาตถประโยชน์ ประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน ในระดับใดระดับหนึ่ง หรือบรรลุจุดหมายของชีวิตครบถ้วนบริบูรณ์ทุกระดับ จึงเกื้อกูลสังคม ให้ใช้ความเพียรพัฒนาดตนให้บรรลุถึงจุดหมายในระดับ ต่าง ๆ ตามความเหมาะสม ทั้งนี้ เพื่อความอยู่ร่วมกันด้วยดีของสังคม ในอันที่จะเอื้อให้สังคมได้ใช้ความเพียรพัฒนาดตนให้เข้า ถึงความดีงามและเกิดความผาสุกร่วมกัน

Thesis Title : A Study of Viriyavāda in Buddhism

Researcher : Prakru Virat Viriyadhammo (Tientum)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Prapalad Saneh Dhammavaro.

B.A.(Religion), Pali 1-2, M.A. (Philosophy),
M.Phil. (Philosophy), Ph.D. (Pali & Buddhism)

: Mr.Bundit Rodtian

Pali 4, B.A. (Philosophy), M.A. (Philosophy)

: Dr.Thepprawin Chanraeng

Pali 1-2, B.A. (Religion), M.A. (Buddhist Studies)
Ph.D. (Pali & Buddhism)

Date of Graduation : April 7, 2005

Abstract

This research was to study meanings and principles of Viriya in Buddhism, the relationship between Viriya with other dhamma, and Viriya and ethical values. The 3 contents were:- 1. Meanings and principles, 2. Relationship to other dhamma, 3. Viriya and ethical values.

The findings were:-

1 According to etymology, Viriya meant "brave." When applying in personality, it means a brave person using perseverance to support him to be brave, not being deterred by obstacles or barriers, proceeding with determined mind. Viriya was a might, a penance, and power destroying obstacles and unwholesome elements. And assisting persons to gain success or be redeemed from suffering both in the mundane or supermundane levels.

In principles, Viriya was an intention-practice rule reflecting out in behaviour, deeds and careers. After these :- dhamma doer, natural circumstance-factors, society, time or period, and deeds-are in hamony, then, persons can achieve their aims.

2 Viriya related to other dhamma principles both natural truth and practice ones. In some instances, Viriya was the core principle supported by other dhamma. In others, Viriya was originated by other dhammas, than, supported them as a factor of the dhamma principles. Furthermore, Viriya supported practice principles to proceed into more advanced, delicate or even into supreme level.

3 Viriya was a practice ethical values. Individual or society could develop themselves through perseverance to reach their wish:- Ditthadhammikattha (benefit in the present life), Samparayikattha (benefit in future life or mind cultivation), Paramatha (the ultimate gain or Nibbana). After reaching their wish levels, individual or society should contribute to public to gain their appropriate. So, public could live in hamony, wholesomeness, and peace through Viriya.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี เพราะอาศัยการมีส่วนร่วมจากหลายฝ่าย ทั้งในส่วนให้คำปรึกษาแนะนำด้วยเมตตาจิต ทั้งในส่วนช่วยเหลือเกื้อหนุนด้านเอกสารตำรา และสถานที่ และทั้งในส่วนอุปถัมภ์ทุนในการทำวิจัย จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณ อาจารย์พระปลัด ดร.เสนห์ ธมฺมวโร ที่ได้เมตตาให้คำแนะนำ ตรวจสอบ แก้ไขข้อผิดพลาดในการทำวิจัย ตั้งแต่เบื้องต้นจนกระทั่งสำเร็จลงได้ในที่สุด ขอขอบคุณอาจารย์บัณฑิต รอดเทียน ที่คอยให้คำปรึกษาเกี่ยวกับเนื้อหาสาระของงานวิจัยด้วยดีตลอดมา ขอขอบคุณอาจารย์ ดร.เทพประวิณ จันทรังค์ ที่คอยกระตุ้นเตือน เร่งเร้า ชี้แนะแนวทาง ให้กำลังใจ และแนวทาง จนเกิดผลสำเร็จเป็นวิทยานิพนธ์ขึ้นมาได้ ขอขอบคุณอาจารย์ ดร.ประมวณ เพ็งจันทร์ ที่ได้เมตตาให้คำปรึกษาที่เป็นประโยชน์ต่องานวิจัย ทำให้การแก้ไขปรับปรุงตัดส่วนเกินเสริมส่วนพร่องให้งานวิจัยมีเนื้อหาสมบูรณ์มากขึ้น ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาของอาจารย์ทุกท่านที่กล่าวนามมานี้ ไม่อาจแสดงสัญลักษณ์ใด ๆ แทนความรู้สึกได้ นอกจากคำว่า ขอขอบคุณอย่างสูง อีกครั้ง

กราบขอบพระคุณ พระอธิการประดิษฐ์ สุขชาติ เจ้าอาวาสวัดบ้านใหม่ปางเดิม ที่ได้เมตตาให้ที่พักอาศัย และให้โอกาสทางการศึกษาแก่ผู้วิจัย อนุญาตให้ใช้ประไตรปิฎก และเอกสารตำราในห้องสมุดของวัดศึกษาค้นคว้าตลอดระยะเวลาที่ทำการวิจัย และคอยช่วยเหลือด้วยการตัดภาระบางอย่าง ที่จะเป็นอุปสรรคต่อการทำงานวิจัยทิ้งไปชั่วคราว จนสำเร็จลงด้วยดี กราบขอบพระคุณเจ้าอธิการอนุรัตน์ อภิวฑฺฒโน เจ้าอาวาสวัดม่วยต่อ ที่อนุเคราะห์สถานที่อยู่อาศัย ในสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการศึกษาค้นคว้าได้อย่างสะดวก และช่วยขจัดสิ่งกีดขวางอันจะเป็นอุปสรรคต่อการทำงานวิจัยทิ้งไป ซึ่งนับเป็นภาระธุระที่ควรแก่การยกย่องสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณและอนุโมทนา คุณจุฑามาศ แสงบุญลือ ที่อุปถัมภ์ทุนในการศึกษาวิจัยทั้งหมดตั้งแต่ต้นจนจบ ความดีอันเกิดจากวิทยานิพนธ์นี้ ขอมอบแด่บุพการีและผู้มีอุปการคุณทุกท่าน.

พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม)

๒๙ มีนาคม ๒๕๔๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย	๖
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๖
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๗
บทที่ ๒ ความหมายและหลักการ	๘
๒.๑ ความหมายของวิริยวาท	๘
๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์	๘
๒.๑.๒ ความหมายจากคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา	๑๑
๒.๑.๓ ความหมายจากนักวิชาการและนักปราชญ์ทั่วไป	๑๒
๒.๑.๔ ศัพท์ที่มีความหมายใกล้เคียงกับวิริยะ	๑๔
๒.๒ หลักการของวิริยะ	๑๖
๒.๒.๑ หลักการทั่วไป	๑๖
๒.๒.๒ หลักการของวิริยะที่เกี่ยวกับหลักธรรมอื่น ๆ	๑๖
๒.๒.๓ ปัจจัยที่ให้ประสพผลสำเร็จในหลักการของวิริยะ	๒๓

๒.๓ เหตุเกิดของวิริยะ	๒๗
สรุปความหมายและหลักการของวิริยะ	๓๑
บทที่ ๓ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ	๓๓
๓.๑ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักสภาวะธรรมพื้นฐาน	๓๓
๓.๑.๑ หลักปัจยการ	๓๓
๓.๑.๒ หลักกรรม	๓๔
๓.๑.๓ หลักไตรลักษณ์	๓๖
๓.๑.๔ หลักอริยสัจ	๓๗
๓.๒ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติ	๓๗
๓.๒.๑ วิริยะในมงคล ๓๘	๓๘
๓.๒.๒ วิริยะในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ	๔๗
๓.๒.๓ วิริยะในฐานะที่เป็นบารมี	๖๐
๓.๒.๓.๑ อาศัยการเกื้อหนุน ควบคุม ความเด็ดเดี่ยว และชักจูงจากบารมีข้ออื่น	๖๗
๓.๒.๓.๒ วิริยะบารมีหนุนเสริมบารมีข้ออื่น	๗๐
๓.๒.๓.๓ วิริยะบารมีกับการเข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ	๘๒
สรุป ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ	๘๖
บทที่ ๔ วิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม	๘๙
๔.๑ ความหมายและความสัมพันธ์ระหว่างจริยธรรมกับศีลธรรม	๘๙
๔.๒ จริยธรรมในพระพุทธศาสนาเน้นมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลาง	๙๑
๔.๓ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนา	๙๑
๔.๔ ความสัมพันธ์ของวิริยะในระบบของอริยมรรค	๙๓
๔.๕ สัมมาวาทยามะจุดเน้นวิริยะในฐานะจริยธรรมในพระพุทธศาสนา	๙๔
๔.๖ วิริยะกับพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา	๑๐๗

๔.๗	วิริยะกับระดับขั้นของการพัฒนา	๑๑๒
	สรุปวิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม	๑๑๘
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัย วิเคราะห์ และข้อเสนอแนะ	๑๑๙
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๑๙
๕.๒	วิเคราะห์	๑๒๑
๕.๓	ข้อเสนอแนะ	๑๒๒
บรรณานุกรม		๑๒๔
ประวัติผู้วิจัย		๑๒๙

คำอธิบายการใช้อักษรย่อและหมายเลขย่อในคัมภีร์พระไตรปิฎก

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา พ.ศ. ๒๕๓๐ โดยระบุชื่อย่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น วิ.ม.(ไทย) หมายถึง วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย) เรียงลำดับตามคัมภีร์และเล่มดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
สั.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สั.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ชก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตุตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
ขุ.อิตติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิตติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ	(ภาษาไทย)

ช.จ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุททกนิกาย	จุฬินิเทศ	(ภาษาไทย)
ช.อป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ช.พุทธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
ช.จริย.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุททกนิกาย	จริยาปิฎก	(ภาษาไทย)

อภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี		(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์		(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปัฏฐาน		(ภาษาไทย)

การใช้หมายเลขย่อ

การใช้หมายเลขย่อในพระไตรปิฎก จะแจ้ง เล่ม ข้อ หน้า ตามลำดับ ตัวอย่าง เช่น ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๒๗๖ หมายถึง สุดตันตปิฎก ชุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย) เล่ม ๒๕ ข้อ ๗๖ หน้า ๒๗๖.

คำอธิบายการใช้อักษรย่อและหมายเลขย่อในคัมภีร์อรรถกถา

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับ
มหามกุฏราชวิทยาลัยชุด ๙๑ เล่ม พ.ศ. ๒๕๓๔ เรียงตามลำดับคัมภีร์และเล่มดังนี้

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (ไทย) = วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ปาราชิกกัณฑ์-สังฆาติเสสาติ-
มหาวรรคาคติอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ส.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสัณวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ที.ม.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ม.ม.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกัทธิอรรถกถา (ภาษาไทย)

ส.ส.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อ.อ. (ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรทปุรนี ทุกาทินิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)

ช.ป.อ. (ไทย) = ชุตทกนิกาย สัทธรรมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถ (ภาษาไทย)

ช.อ.ป.อ. (ไทย) = ชุตทกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอรรถกถา (ภาษาไทย)

ช.จ.ริยา.อ. (ไทย) = ชุตทกนิกาย ปรมัตถทีปนี จริยาปิฎกอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อ.ภ.ส.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อัญญาสาธินีอรรถกถา (ภาษาไทย)

อ.ภ.วิ.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)

การใช้หมายเลขย่อ

การใช้หมายเลขย่อจากคัมภีร์อรรถกถา จะแจ้ง เล่ม ภาค ข้อ หน้า ตัวอย่างเช่น
วิ.อ.(ไทย) ๑-๒/๑๔/๓๖๘ หมายถึง วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ปาราชิกกัณฑ์-สังฆาติ-
เสสาติ-มหาวรรคาคติอรรถกถา (ภาษาไทย) เล่มที่ ๑ ภาค ๒ ข้อ ๑๔ หน้า ๓๖๘.

คำอธิบายการใช้อักษรย่อและหมายเลขย่อในคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค แปล ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๒ ดังนี้
 วิสุทธิ. (ไทย) = วิสุทธิมรรคปกรณ์ หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ภาค ๑-๓
 (ภาษาไทย)

การใช้หมายเลขย่อ

การใช้หมายเลขย่อจากคัมภีร์ปกรณ์วิเสสจะใช้ดังนี้
 วิสุทธิมรรคปกรณ์ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย จะแจ้ง ภาค ตอน หน้า ตัวอย่าง
 เช่น วิสุทธิ (ไทย) ๓-๑/๗๒ หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๗๒.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนามีจุดหมายสำคัญคือความพ้นทุกข์ โดยมีหลักกรรมคือการกระทำเป็นแกนในการปฏิบัติ และมีวิริยะความเพียรเป็นตัวขับเคลื่อนให้การปฏิบัติมุ่งตรงไปสู่จุดหมายได้

ด้วยจุดหมายและความสำคัญดังกล่าวนี้ พระพุทธศาสนาจึงได้ชื่อว่าเป็นกรรมวาท ศาสนาแห่งการกระทำ และเป็นวิริยวาท ศาสนาที่เน้นความเพียรพยายาม^๑ มุ่งผลในทางปฏิบัติด้วยตนเองภายใต้หลักอัมปมาทธรรม

ความเพียรพยายาม เป็นคุณธรรมสำคัญที่เร่งให้การกระทำมุ่งตรงไปสู่จุดหมาย หรือทำให้จุดเชื่อมต่อระหว่างจุดหมายกับการกระทำของบุคคลประสบผลสำเร็จ เป็นจริงขึ้นมาได้ ฉะนั้น ความเพียรจึงจัดเป็นคุณธรรมสำคัญข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา จะเห็นว่าหลักกรรมแทบทุกหมวดในภาคปฏิบัติ จะมีความเพียรแทรกอยู่ในชื่อใดชื่อหนึ่งเสมอ เช่น คำว่า วิริยะ วิริยารัมภะ อุฏฐานะ อุตสาหะ ปธานะ ตบะ และอาตปปี เป็นต้น

การเน้นความสำคัญของความเพียรพิจารณาได้จากเหตุผลดังนี้คือ

หลักสัจธรรม เป็นความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้ามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การเข้าถึงหลักความจริงหรือจุดหมายของชีวิตในทุกชั้นตอน เป็นผลจากการปฏิบัติมิใช่เกิดมาจากการดลบันดาลของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกอื่น ๆ ฉะนั้น ทุกคนจึงต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จให้เกิดขึ้น ด้วยเรี่ยวแรง

^๑ อัง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๕๗๗/๒๗๔

ของตนเอง ดังพระพุทธดำรัสในมัคควรรค ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า

“ท่านทั้งหลาย ควรทำความเพียรเพื่อเผากิเลส พระตถาคตเจ้าทั้งหลายเป็นแต่เพียงผู้บอก ชนทั้งหลายดำเนินไปตามแล้วมีความเพ่งพินิจ จะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้”^๒

พระพุทธดำรัสนี้แสดงให้เห็นว่า แม้พระพุทธเจ้าเองก็ทรงอยู่ในฐานะผู้ชี้บอกทางให้เท่านั้น การเดินทางเป็นภาระที่ทุกคนต้องกระทำเอง ความเพียรจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ ที่คอยส่งเสริมให้การกระทำของบุคคลพ้นจากอุปสรรคต่าง ๆ ได้ และเข้าถึงความสำเร็จของชีวิตได้ทุกชั้นตอน

ถึงแม้ว่า ความเพียรเป็นคุณธรรมที่หนุนให้การกระทำทุกอย่างบรรลุจุดหมายได้จริง ดังพุทธดำรัสในอาฬวกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า “คนจะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร”^๓ แต่ปัญหามีอยู่ว่า ถ้าพึ่งแต่ความเพียรโดดๆ จะทำให้บุคคลพ้นทุกข์ได้หรือไม่ เพราะในความเข้าใจของคนทั่วไป เข้าใจว่า ความสำเร็จต้องประกอบด้วยองค์ประกอบอื่นๆ ด้วย เช่น ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ตามหลักอิทธิบาท ๔ เป็นต้น ฉะนั้นหลักวิริยวาท จึงเป็นคุณธรรมที่น่าจะมีองค์ประกอบอื่นๆ ร่วมอยู่ด้วย จึงจะนำการปฏิบัติไปสู่จุดหมายคือภาวะที่ล่วงทุกข์ได้จริง

อีกประการหนึ่งก็คือ “การประกอบกิจการงานต่างๆ หากผู้กระทำคิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมทุ่มเทกำลังลงไปอย่างเต็มที่ โดยไม่ได้คำนึงถึงองค์ประกอบอื่นๆ ก็อาจจะกลายเป็นการทรมานตนให้เหนื่อยเปล่า ทำให้เกิดผลเสียได้”^๔

ฉะนั้น วิริยวาท ซึ่งเป็นระบบคำสอนที่สอนให้บุคคลหวังผลสำเร็จจากการลงมือกระทำด้วยความพยายาม จึงเป็นคุณธรรมสำคัญข้อหนึ่งที่น่าสนใจ ควรได้มีการนำมา

^๒ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๒๗๖.

^๓ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๕๘/๑๘๖.

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๐๑.

ศึกษาให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนว่า ที่ว่าการทำความเพียรนั้น แท้จริงแล้วควรทำอย่างไร มีองค์ประกอบ หลักการ วิธีการ และลำดับขั้นอย่างไร จึงจะเรียกว่าการทำความเพียรที่พอเหมาะ พอดี ทำให้สามารถพ้นไปจากความทุกข์ได้จริง

การศึกษาวิจัยนี้ มุ่งที่จะตอบปัญหาดังกล่าวนี้นี้ เพื่อให้แนวความคิดเรื่องวิริยะ มีความชัดเจนมากขึ้น ทั้งในฐานะที่เป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนาและแนวการปฏิบัติที่ใช้ได้ในชีวิตจริง พร้อมทั้งจะเป็นพื้นฐานให้เข้าใจพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นวิริยวาทได้ดียิ่งขึ้น และมีประโยชน์อย่างมากต่อผู้ที่ปรารถนาความเพียร และการประกอบกิจหน้าที่อื่น ๆ ทั่ว ๆ ไป ทำให้ปัจเจกชนและสังคมรู้จักใช้ความเพียร และสามารถเข้าถึงจุดหมายของชีวิตได้อย่างแท้จริงต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมายและหลักการเกี่ยวกับวิริยะในพระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวิริยะกับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิริยะในฐานะเป็นคุณค่าทางจริยธรรม

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ วิริยะในพระพุทธศาสนามีความหมายและหลักการสำคัญอย่างไร
- ๑.๓.๒ พระพุทธดำรัสที่ว่า บุคคลจะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียรนั้น มีหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่น ๆ อย่างไร
- ๑.๓.๓ วิริยะในพระพุทธศาสนามีคุณค่าทางจริยธรรมอย่างไร

๑.๔ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๑ เอกสาร

พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙)^{*} ได้อธิบายโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเป็นแนวปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตให้เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ ซึ่งมีเนื้อหาสาระครอบคลุมหลักปฏิบัติทั้ง ๓๗ หัวข้อคือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ในหมวดธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ มีวิริยะเป็นองค์ประกอบแทรกอยู่ในชื่อต่าง ๆ คือ อาตปปี ปธาน วิริยอิทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ และสัมมาวายามะ สะดวกต่อการศึกษาวิจัยและสืบค้นจากแหล่งที่มาอื่น ๆ

พระสมชาย ฐานวุฑฺโฒ^๖ ได้นำมงคล ๓๘ มาเรียบเรียงเป็นระดับขั้นของการพัฒนาชีวิต จากระดับพื้นฐานไปจนถึงระดับสูงสุด โดยจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่เป็นขั้นเป็นตอน ทำให้มองเห็นจุดหมายของการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนาว่า มีระดับขั้นที่แตกต่างกัน ตามความเหมาะสมและความต้องการของบุคคลในสังคม ที่ต้องการจะพัฒนาชีวิตให้เข้าถึงจุดหมายในระดับใด ซึ่งจุดหมายในแต่ละระดับนั้น จำต้องอาศัยวิริยะคือความพากเพียรพยายามจากจุดเริ่มต้นที่ถูกต้อง จึงจะนำไปสู่จุดหมายหรือความสำเร็จที่ถูกต้องได้

พิฑูร มะลิวัลย์^๗ ได้รวบรวมสุภาษิตหมวดวิริยะจากพระไตรปิฎก และได้ให้คำอธิบายย่อ ๆ แต่เนื้อหาประกอบด้วยเหตุผล มีอุปมาอุปไมย ไพเราะ สละสลวย เข้าใจง่าย ได้รวบรวมวิริยะไว้เป็นหมวดหมู่หลายหมวดหมู่ สะดวกต่อการค้นคว้าวิจัย

^{*} พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองกลางวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุ, ๒๕๒๑).

^๖ พระสมชาย ฐานวุฑฺโฒ, มงคลชีวิตฉบับธรรมทาสาท, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : ชมรมพุทธศาสตร์สากล, ๒๕๔๑).

^๗ พิฑูร มะลิวัลย์, พุทธศาสนสุภาษิตสำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี โท และเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๙).

อเนก ข้าทอง^๙ ได้รวบรวมประวัติของพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ ได้นำเสนอความเป็นมาของพระพุทธเจ้าไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน โดยเฉพาะในประเด็นของการบำเพ็ญบารมีในพระชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม นับตั้งแต่เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส ภายหลังจากที่ได้รับพยากรณ์จากที่ปึงกรพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ตั้งหน้าบำเพ็ญบารมีเรื่อยมา ด้วยวิริยอุตสาหะ จนบรรลุถึงชาติสุดท้ายที่ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประวัติของพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างของความสำเร็จที่เกิดจากความพากเพียรพยายาม และทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจว่า วิริยบารมีเป็นหลักปฏิบัติที่สัมพันธ์กับบารมีในข้ออื่น ๆ ที่ถูกต้องเหมาะสมจึงจะนำไปสู่ความสำเร็จและพ้นทุกข์ได้

๑.๔.๒ งานวิจัย

พระมหาอำนาจ อานนุโท^๙ เสนอวิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต เรื่อง “การศึกษาวิจัยเรื่องการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท” มีสาระสำคัญสรุปได้ดังนี้คือ การลงมือปฏิบัติธรรม ต้องทำอย่างจริงจัง มีความมุ่งมั่นอย่างมีจุดหมาย ไม่ท้อแท้ มีวิริยะพากเพียรพยายามปฏิบัติไปตามขั้นตอน และต้องคอยตรวจสอบตลอดเวลา มีความเพียรพยายามปรับปรุงแก้ไข วิถีปฏิบัติให้ถูกต้อง ตามหลักการที่ได้ศึกษามาจนสามารถขจัดกิเลสออกจากสันดาน และบรรลุมรรคผลตามที่ปรารถนาได้ในที่สุด

พระมหาบุญทัน อานนุโท (พาหา)^{๑๐} ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่อง เวสสันดรชาดก ศึกษาเฉพาะทานบารมี” งานวิจัยนี้มีสาระสำคัญคือ พระเวสสันดรได้

^๙ อเนก ข้าทอง, พุทธวงศ์ ประวัติพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๔๑).

^๙ พระมหาอำนาจ อานนุโท, “การศึกษาวิจัยเรื่องการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ระดับพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

^{๑๐} พระมหาบุญทัน อานนุโท (พาหา), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเวสสันดรชาดก ศึกษาเฉพาะทานบารมี”, วิทยานิพนธ์ระดับพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

บำเพ็ญบารมีโดยเน้นทานบารมี เพื่อความเต็มเปี่ยมแห่งบารมีทั้งปวง ในอันที่จะนำไปสู่ความสำเร็จแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์ในการช่วยรื้อขนมवलสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง งานวิจัยเล่มนี้มีสาระครอบคลุมทั้งในด้านการนิยามความหมาย การแบ่งประเภท การสังเคราะห์บารมีทั้งหมดเข้าเป็นภาพองค์รวม ซึ่งมีประโยชน์มากในการสืบค้น เรื่องวิริยบารมี และการอธิบายความสัมพันธ์โดยอาศัยวิริยบารมีเป็นแกนยื่น

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๕.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา การวิจัยนี้ มีขอบเขตเนื้อหาเพื่อศึกษาเฉพาะเรื่องวิริยะ โดยศึกษาความหมายและหลักการ ศึกษาความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ และศึกษาวิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม

๑.๕.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร สำหรับเอกสารที่ใช้ในการศึกษาวิจัย ศึกษาจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับสังคายนา พ.ศ. ๒๕๓๐ พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ชุดขอบข่ายเนื้อหาของสำนักแม่กองธรรมสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๔๖ พระธัมมปัทมฐกถาแปล เล่ม ๑-๘ ของมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ พ.ศ. ๒๕๓๖ มังคลัตถทีปนีแปลเล่ม ๑-๕ ของมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ พ.ศ. ๒๕๓๔ ศึกษาจากวิสุทธิธรรมรคแปล เล่ม ๑-๓ สมันตปาสาทิกาแปลภาค ๑ ของมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ พ.ศ. ๒๕๓๒ ตลอดจนเอกสารตำรา งานวิจัยและวรรณกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๖.๑ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูล จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส ตำราวิชาการ และเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย เท่าที่จำเป็น

๑.๖.๒ วิเคราะห์ สังเคราะห์ และตีความข้อมูลที่รวบรวมมาทั้งหมด สรุปข้อมูล

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๗.๑ ทำให้ทราบและเข้าใจหลักวิธีในพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน
- ๑.๗.๒ ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์และอิงอาศัยกันระหว่างวิธีกับหลักธรรมอื่น ๆ
- ๑.๗.๓ ทำให้ทราบวิธีเกี่ยวกับคุณค่าทางจริยธรรมว่าเป็นอย่างไร บัณฑิตและสังคม รู้จักระดมความเพียรมาใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องเหมาะสม พอดี และได้รับผลตามควรแก่ระดับของความเพียรที่ทุ่มเทลงไปอย่างไร

บทที่ ๒

ความหมายและหลักการ

วิริยวาท เป็นหลักธรรมที่ขับเคลื่อนการปฏิบัติไปสู่จุดหมายในระดับต่าง ๆ ทุกระดับตามที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ ที่ดำเนินไปตามวิถีทางที่แตกต่างกัน และมนุษย์ทุกคนย่อมมีเสรีภาพที่จะเลือกดำเนินชีวิตในระดับใดระดับหนึ่งได้ ตามกำลังสติปัญญาและความสามารถของตน

วิริยวาท เป็นหลักคำสอนข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ที่ขับเคลื่อนการกระทำ ความประพฤติ และการประกอบอาชีพการงานไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จ และความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทั้งทางกายภาพและทางด้านจิตใจ และทั้งในระดับโลกียะและโลกุตระ โดยมีความหมายและหลักการดังนี้คือ

๒.๑ ความหมายของวิริยวาท

๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

วิริยวาท แยกเป็นสองศัพท์คือ คำว่า วิริยศัพท์หนึ่ง และวาทะศัพท์หนึ่ง คำว่า วิริยะ มาจากรากศัพท์ว่า วีระ ซึ่งมีความหมายว่า “ความกล้า ความกล้าหาญ ความเป็นผู้คงที่ วิริยะ ความเพียร และปธาน”^๑

คำว่า วาทะ แปลว่า “การกล่าว การพูด หรือ คำพูด ความเห็น หรือการแสดงคำสอน”^๒ เมื่อรวมสองศัพท์เข้าด้วยกันเป็นวิริยวาทมีความหมายว่า การกล่าว การพูด ความเห็น หรือการแสดงคำสอนเกี่ยวกับความเพียร ในเทศกัมพลสูตรพระพุทธเจ้าตรัสว่า “...ภิกษุทั้ง

^๑ พ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๑/๒๒๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๒๕.

หลาย แม้เราเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลบัดนี้ เป็นวิริยวาตะ [กล่าวว่า ความเพียรมี]..."^๑

ในการวิจัยต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะใช้คำว่าวิริยะและคำที่มีความหมายใกล้เคียงหรือเช่นเดียวกับวิริยะเป็นพื้นในการวิจัย เพื่อสะดวกในการแสดงคำสอนเรื่องวิริยะที่ปรากฏอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ แต่มีนัยยะที่เข้าใจทั่วไปว่า เป็นคำพูด ความเห็น และการแสดงคำสอนเรื่องวิริยวาทในพระพุทธศาสนา ดังนี้คือ

วิริยะ (ความเพียร) คือความอาจหาญในการทำงาน หรือกิจการของผู้อาจหาญในการทำงาน ความจริงบุคคลที่ก่อปรด้วยวิริยะเป็นผู้อาจหาญในการทำงาน ย่อมสำคัญการทำงานที่แม้จะใหญ่กว่าเล็ก แม้จะยากกว่าง่าย แม้จะหนักกว่าเบา ไม่คำนึงถึงความยากลำบากของตน ประคับประคองกายกับจิตอยู่เสมอเพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ วิริยะจึงทำให้บุคคลเป็นไปอย่างนั้น และเป็นกิจการแห่งกายกับจิตของบุคคลที่เป็นไปเหมือนอย่างนั้น

อีกอย่างหนึ่ง วิริยะ คือสภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี คือนัย กล่าวคืออุบาย ได้แก่ การกระตุ้นเตือนในเบื้องต้นว่า "ผู้มีวิริยะจะไม่สำเร็จการงานอะไรหรือ"

อีกอย่างหนึ่ง วิริยะ คือสภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นเหตุ

[จากความหมายดังกล่าวนี้ คำว่าวิริยะ ประมวลได้ดังนี้คือ]

(๑) ความอาจหาญในการทำงาน วิเคราะห์ว่า วีรสุส ภาโว วิริยัม (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

(๒) กิจการของผู้อาจหาญในการทำงาน วิเคราะห์ว่า วีรสุส กมมัม วิริยัม (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)

(๓) สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี วิเคราะห์ว่า วิธินา อิริยิตพุพฺ พวตฺตยิตพุพฺพนฺติ วิริยัม (วิธี บทหน้า + อิริ ธาตุ + ญย ปัจจัย ที่สมะ อิ ใน วิ เป็น อี)

^๑ อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๗๗/๒๗๔.

(๔) สภาวะทำให้ชวนชวายเป็นพิเศษ วิเคราะห์ว่า วิเสเสน อีรณุตติ กมฺปนฺนติ ตํสมํ
คิโน เอเตนาติ วิริยํ (วิ บทหน้า + อีร ธาตุ+ ญฺย ปัจจัยในกรณสาธนะ)^๔

วิริยะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้าหาญ หรือกรรมของบุคคลผู้กล้าหาญ อีก
อย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงดำเนินไปตามวิธี เพราะฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วิริยะ^๕

วิริยะ ความเพียร ความบากบั่น มักใช้คู่กับคำอุตสาหะ เป็น วิริยอุตสาหะ
วิริยภาพ ก็ใช้^๖

วิริยะ ความเพียร เพียรพยายาม มีลักษณะ ๒ อย่างคือ

๑) พละ (กำลัง เรี่ยวแรง)

๒) ปภาโว (เดช อานุภาพ อำนาจ กำลัง)^๗

วิริยะ ความเพียร ความบากบั่น ความเพียรเพื่อจะละความชั่วประพฤติกุศล
ความพยายามทำกิจ ไม่ทอดทิ้ง^๘

วิริยะ ความหมั่น ความบากบั่น ความไม่ทอดทิ้งธุระ...ความหมั่นในการทำงาน
ความไม่ประมาท การจัดการงานที่เหมาะสม การเลี้ยงชีพพอเหมาะ...ผู้ถึงพร้อมด้วยความ
หมั่น มีความบากบั่นไม่ย่อหย่อนด้วยสามารถแห่งความเพียรทางกาย ผู้มีธุระไม่ทอดทิ้งด้วย

^๔ พระคันธสาราภังค์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน
กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๓-๒๖๔.

^๕ คณะกรรมการแผนกตำรา, อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา,
(กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๘๕.

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร :
นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๗๙.

^๗ ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรี
นฤนาถ, (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๑๓), หน้า ๗๑๖.

^๘ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,
(กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗), หน้า ๒๘๑.

สามารถแห่งความเพียรทางจิต...^๙ ความหมายในแง่นี้ จะพบในกรณีการประกอบอาชีพ แสวงหาความรู้ เพื่อแสวงหาปัจจัยพื้นฐานในการเลี้ยงชีพทั่ว ๆ ไป

วิธีะ ความหมายที่มีลักษณะนำไปใช้เพื่อทำความเพียรทางจิตใจคือ “ความพยายาม ระดมความเพียร คอยเฝ้าจิต ความมุ่งมั่น เพื่อสังวรกิจ ปหานกิจ ภาวนากิจ และอนุรักษนากิจ เพื่อความไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๑๐}

๒.๑.๒ ความหมายจากคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา

๑) พระสูตรตันตปิฎก

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกายมหารวรรคให้ความหมายของวิธีะไว้ว่า ได้แก่ การปรารภความเพียร ความก้าวออก ความก้าวหน้า ความย่างขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขยัน ความมั่นคง ความทรงไว้ ความก้าวหน้ามิได้ย่อหย่อน ความไม่ปลง จันทะ ความไม่ทอดธุระ ความประคองธุระ วิธีะ วิธียันทริย วิธีพละ สัมมาวายามะ อันเป็นไปในทางจิต ผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้าไปถึง เข้าไปถึงพร้อม ประกอบแล้วด้วยความเพียร^{๑๑}

ความหมายเชิงโลกียะคือ “ความเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้าน”^{๑๒} มุ่งหมายเพื่อการเลี้ยงชีพ ประกอบการงาน หาโภคทรัพย์ และสำหรับการกระทำด้วยประโยชน์ว่า “โภคทรัพย์ที่

^๙ คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๓๓๗ ; ดูประกอบใน มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๓๓๗.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘, ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๔, ม.ญ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔.

^{๑๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๑/๗๕๑/๓๕๘.

^{๑๒} อัง.สตฺตก. (ไทย) ๑๕/๒๒๓.

หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สั่งสมด้วยกำลังแขน มีเหงื่อไหลท่วมตัว ได้มาโดยชอบธรรม”
 ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “คนหมั่นในการทำงาน ไม่ประมาทจัดการงานเหมาะสม
 เลี้ยงชีพพอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล รู้ถ้อยคำ
 ปราศจากความตระหนี่ มีปัญญา... เพราะความที่เป็นบุคคลรู้จักกาล เป็นผู้ทำสมควร เป็นผู้
 ไม่เกียจคร้าน ถึงพร้อมด้วยความเพียรคือความหมั่น และเพราะความที่ทำงานไม่เป็นที่ยึด
 แห่งความเสื่อมเสีย ย่อมหาทรัพย์ได้”^{๑๓}

ความหมายเชิงการทำความเพียรทางจิตใจ คือ “ความพยายาม ระดมความเพียร
 คอยเร้าจิตใจไว้ ความมุ่งมั่น เพื่อสังวรกิจ ปหานกิจ มิให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น เพื่อภาวนากิจคือ
 สร้างกุศลธรรม เพื่ออนุรักษนากิจคือ เพื่อความไม่เลือนหาย ภาวัญญาภาพ ความไพบูลย์ ความ
 เจริญ ความเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๑๔} ความหมายแบบจำกัดความในลักษณะ
 นี้ มุ่งหมายเพื่อสร้างกุศลธรรมให้เจริญงอกงามขึ้นในจิตใจ

๒) พระอภิธรรมปิฎก

วิริยะ คือ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความ
 อุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอด
 ทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ ความ
 พยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค”^{๑๕}

๒.๑.๓ ความหมายจากนักวิชาการ และนักปราชญ์โดยทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ให้ความหมายไว้ว่า “วิริยะ
 หมายถึงความเป็นผู้กล้าหาญ ศัพท์เดิมคือ วีระ แปลว่ากล้า ลงปัจจัยตามไวยากรณ์เป็น

^{๑๓} อัง.สตุตทก.(ไทย) ๑๕/๒๒๕.

^{๑๔} ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๙/๓๔๘ , ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๔, ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔.

^{๑๕} อภิ.ส.(ไทย) อ.๑-๑/๕๘๓.

วิริยะ แปลว่าความเป็นผู้กล้า ที่เรียกว่าความเพียร เพราะมีอาการให้กล้าหาญไม่ย่อท้อ”^{๖๖}

ความหมายในแง่นี้ ทรงแสดงมติเชิงให้เหตุผลว่า ที่แปลวิริยะว่า ความเพียร นั้น แท้จริงก็เพื่อให้ความเพียรเป็นอุปการะต่อความกล้าหาญ คือเมื่อกล้าหาญในการทำกิจใด ๆ กิจนั้น ๆ จะสำเร็จลงได้ ก็โดยอาศัยความเพียรเป็นเครื่องประคับประคองไป

พระเทพสิทธิมนี ให้ความหมายไว้ว่า “วิริยะ หมายถึง เดช อำนาจ กำลัง ปราศจากความครั่นคร้าม อัจหาญ อดสาหะ บ่อแห่งไตรสิกขา และธรรมจักร”^{๖๗}

พระธรรมปิฎก ให้ความหมายไว้ว่า วิริยะหมายถึง ความเพียร ความอาจหาญ แก้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรค และความยากลำบาก ความเข้มแข็ง กระตือรือร้น ยกจิตไว้ได้จากความหดหู่ถดถอยหรือท้อแท้ ความเพียรเพื่อละ อกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม”^{๖๘}

พันตรี ป. หลงสมบุญ ให้ความหมายไว้ว่า “วิริยะ คือความเพียร ความพยายาม ความกล้า ความกล้าหาญ ความเข้มแข็ง ความบากบั่น ความบากบั่น ความอดทน กำลัง เดช และอานุภาพ”^{๖๙}

^{๖๖} วัดบวรนิเวศวิหาร, พระโอวาทธรรมบรรยาย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๙๐-๑๙๒.

^{๖๗} พระเทพสิทธิมนี (ญาณสิทธิเถร, โชคก ป.ธ.๙), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๔๔.

^{๖๘} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๔๔ ๘๔๕ , ๘๘๐.

^{๖๙} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๖๖๐.

สมภพ ชีวรัฐพัฒน์ ให้ความหมายว่า“วิริยะ หมายถึง ความกล้า เป็นเครื่องเผาผลาญความขลาดกลัว ท้อถอย ความยากความลำบาก ความไม่ก้าวหน้าให้หมดไป เป็นเหตุให้ทนทานต่อภัยและอุปสรรคต่าง ๆ ที่ขัดขวางการทำงาน เพื่อบรรลุความเจริญทั้งทางโลกและทางธรรม”^{๒๐}

๒.๑.๔ ศัพท์ที่มีความหมายใกล้เคียงกับวิริยะ

อุฏฐาตา	ผู้ถึงพร้อมด้วยความหมั่น มีความบากบั่น ไม่ย่อหย่อน ด้วยสามารถความเพียรทรงกาย ^{๒๑}
สมฺภูโต	การกระทำที่สืบต่อความเพียรนั้นให้มากขึ้นกว่าในวันก่อนๆ ^{๒๒}
อนุโยค	ความเพียรที่ประกอบบ่อย ๆ ^{๒๓}
อุตสาหะ	ความขยันขันแข็ง ^{๒๔}
ตบะ	ความเพียรเผากิเลส ^{๒๕}
ปหิตัตตะ	ความเพียรที่มีอรรถภาพสละแล้ว คือไม่เยื่อใย ^{๒๖}
ชาคริยานุโยค	ความเพียรในความขวนขวายประกอบความเป็นผู้ตื่นอยู่ ^{๒๗}

^{๒๐} สมภพ ชีวรัฐพัฒน์, มงคลธรรมกับคุณภาพชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : นานาส์สิ่งพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑๐.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๓๗.

^{๒๒} ม.ม.อ.(ไทย)๑-๒/๑๓๐.

^{๒๓} ที่.ส.อ.(ไทย)๑-๑/๒๔๒.

^{๒๔} ที่.ส.อ.(ไทย)๑-๒/๗๕.

^{๒๕} ที่.ส.อ.(ไทย)๒-๑/๑๔๘.

^{๒๖} ที่.ส.อ.(ไทย)๑-๒/๑๕๓.

^{๒๗} ที่.ป. (ไทย) ๑๑/๘๔/๘๒.

สัจจะ	การกระทำต่อเนื่อง ^{๒๘}
อุปกัมมะ	ด้วยความพยายาม ^{๒๙}
อุสโสฬหิ	ความเพียรที่มีปริมาณยิ่งที่ทนต่อสิ่งทั้งปวง ^{๓๐}

ในอรรถกถาอัฐธสาสนีแห่งอภิธรรมปิฎกจำแนกไว้ดังนี้คือ

อาร์มภา	ด้วยอำนาจแห่งความริเริ่ม
นิกกัมมะ	ด้วยอำนาจแห่งการออกไปจากความเกียจคร้าน
ปรักกัมมะ	ด้วยอำนาจการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้า
อุยยามะ	ด้วยอำนาจความพยายามเข้าถึง
วายามะ	ด้วยอำนาจความพากเพียร
อุตสาหะ	ด้วยอำนาจแห่งความอดทน
อุสโสฬหิ	ด้วยอำนาจแห่งความอุตสาหะยิ่ง
ถามะ	ด้วยอรรถะว่ามั่นคง
ธีติ	เพราะทรงไว้ซึ่งการสืบต่อกุศล ด้วยสามารถแห่งการทรงไว้ซึ่ง

จิตและเจตสิกทั้งหลาย หรือการเป็นไปด้วยไม่ขาดสาย^{๓๑}

จากความหมายของวิริยะในลักษณะต่าง ๆ นี้ รวมความแล้ว วิริยะ ตามรูปศัพท์ หมายถึง ความเพียร ความพยายาม ความบากบั่นมั่นคง กำลัง เดช และอำนาจ ความหมายตามรากศัพท์ [วีระ] คือ ความกล้า ซึ่งเมื่อมีอยู่ในบุคคลใด บุคคลนั้นเป็นผู้มีความกล้าหาญในการสู้กิจ นำไปใช้เพื่อจุดหมายทั้งในทางโลกียะและโลกุตระ เป็นไปในทางกาย

^{๒๘} ที.สี.อ.(ไทย) ๑-๒/๑๕๓.

^{๒๙} ม.อุ.อ.(ไทย) ๒๒/๒๖.

^{๓๐} ส.นิ.อ.(ไทย) ๒๖/๓๙๑.

^{๓๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑-๑/๓๘๕.

และทางจิตใจ และอาจใช้ไปในทางดีและทางเสื่อมเสียก็ได้

๒.๒ หลักการของวิริยะ

๒.๒.๑ หลักการทั่วไป

หลักการทั่วไปของวิริยะ เริ่มจากการคิดวินิจฉัย เชื่อมสัมพันธ์ข้อมูลกับกฎแห่งกรรมและองค์ความรู้ต่าง ๆ ให้เป็นภาพองค์รวมที่ถูกต้องชัดเจน เกิดขึ้นในใจให้พร้อมก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอก โดยประสานกลมกลืนกับหัวใจธรรม คือกรรมอันประกอบด้วยเจตนาความตั้งใจ และสติกับสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ในการใช้ปัญญาดำเนินความเพียรด้วยการกระทำบ่อย ๆ สม่ำเสมอ พอเหมาะ พอดี รู้และเข้าใจระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายที่อิงอาศัยสืบเนื่องส่งผลต่อกันตามเหตุปัจจัย เข้าใจภาวะและกระบวนการของชีวิต ที่เป็นไปตามกระแสแห่งเจตจำนง และปัจจัยที่ประกอบสร้าง ให้มีปฏิสัมพันธ์กับจุดหมายของการกระทำ ปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ธรรมชาติ และสังคม ที่เอื้อเพื่อเกื้อกูลหรือตัดรอน ซึ่งมีผลต่อการวางท่าที ตอบสนอง ในการจัดการกับอารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัส การกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน

๒.๒.๒ หลักการของวิริยะที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่น ๆ

๑ หลักกรรม

วิริยะ เป็นหลักปฏิบัติควบคู่ไปกับคำสอนเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนา เพื่อแสดงหลักกรรมให้ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาในชีวิตจริง วิริยะในแง่นี้จึงคือความถึของกรรม ทำหน้าที่ขับเคลื่อนการกระทำไปสู่จุดหมายทุกระดับ โดยอาศัยเจตนาเป็นตัวกำกับ บังชี้ และกำหนดทิศทาง

หลักกรรม เป็นเรื่องที่ถูกครอบคลุมด้วยเจตจำนง^{๓๒} และการปรุงแต่งสร้างสรรค์ของมนุษย์ทั้งหมด เป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนด

^{๓๒} อภ.ฉก.ก (ไทย) ๒๒/๓๓๔/๓๖๘.

แนวทางของสังคม และผลงานสร้างสรรค์ทำลายของมนุษย์โดยตรง เพื่อให้มองเห็นชัดเจนยิ่งขึ้น สามารถแยกออกเป็นระดับหรือแง่ต่าง ๆ ๔ แ่งคือ

๑) แ่งเจตนา เป็นเจตจำนง ความจงใจ การเลือกคัดตัดสิน หรือมุ่งหมายที่จะทำ ซึ่งเป็นพลังนำที่เป็นตัวการของกรรม

๒) แ่งสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งจิต เป็นกระบวนการนึกคิดปรุงแต่งที่เชื่อมโยงจากเจตนา ปรุงแปรให้เกิดความตึ๊งาม ความชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ

๓) แ่งพฤติกรรม คือตัวเจตน์จำนงและความคิดปรุงแต่ง ที่แสดงออกทางพฤติกรรมภายนอกคือกายและวาจา เป็นพฤติกรรมที่บุคคลแต่ละคนจะต้องรับผิดชอบต่อผลส่วนตัว

๔) ในแง่กิจกรรมของชีวิต ได้แก่ การดำเนินชีวิต การประกอบธุรกิจ การประกอบอาชีพการงาน การดำเนินกิจการต่าง ๆ ของมนุษย์ทั่ว ๆ ไป เป็นผลสืบเนื่องมาจาก เจตจำนง และการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดความเป็นไปในสังคมที่พบเห็นอยู่ทั่ว ๆ ไป^{๓๓}

การจำแนกกรรมออกเป็น ๔ แ่งนี้ เพื่อแสดงหลักกรรมให้ครอบคลุมถึงการดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคลในสังคม ที่ดำเนินกิจการต่าง ๆ รวมทั้งพฤติกรรมที่แสดงออก กิจกรรมการแสวงหาความรู้ การประกอบกิจการ การประกอบธุรกิจ และการประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ ซึ่งต้องอาศัยวิริยะเป็นองค์ประกอบ ทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

กระบวนการของกรรมจากจุดเริ่มต้น วิริยะเกิดพร้อมกับเจตจำนงและความคิดปรุงแต่ง เรียกว่า “วิริยะเจตสิก”^{๓๔} เป็นความคิดปรุงแต่งอันเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิต ซึ่งอาจเป็นไปในฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่วก็ได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขคือมูลรากที่เป็น “กุศลหรืออกุศล”^{๓๕} แอบแฝงอยู่ภายใน ซึ่งทำหน้าที่เป็นฐานของพฤติกรรม จะควบคุมพฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์ให้เป็นไปตามเจตจำนง และแรงจูงใจที่ชักใยอยู่ภายใน คือวิริยะที่จุดเริ่มต้น ซึ่งเกิดจากการรู้จักคิดวิเคราะห์ วิจัย แยกแยะ เรียกโดยศัพท์ว่า “โยนิโสสัมมปธาน”^{๓๖} คือ

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๕๗.

^{๓๔} ดู อนุปทสูตร ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๕/๙๑ ; อภ.วิ. ๒/๑๗๙.

^{๓๕} กุศลมูล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อกุศลมูล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ.

^{๓๖} ส.ส.อ. (ไทย) ๑-๒/๑๒.

ความเพียรโดยเหตุโดยอุบาย ซึ่งเป็นกระบวนการของวิริยเจตสิก จะเป็นฐานของพฤติกรรมที่ กำหนดทิศทางของการกระทำให้ไปในทางดีและทางเสื่อมเสียก็ได้ ถ้าความคิดวินิจฉัย ประกอบด้วยกุศลภาวนา ก็จะเชื่อมโยงไปสู่การปฏิบัติให้ใช้ความเพียรควบคุมดูแลและนำ พฤติกรรม ไปสู่การพัฒนาสรางสรรค์ชีวิตให้ดีขึ้นต่อไป

กระบวนการของวิริยเจตสิก “เป็นสัมปยุตตธรรมที่วิริยะอุปถัมภ์อยู่ ย่อมไม่ทอด ธุระ เหมือนงะยศิริระขึ้นแล้วเกิดความอุตสาหะเป็นนิตยเพื่อความสำเร็จแห่งกิจของตน ย่อม ขวนขวายอยู่เสมอ เพราะมีประโยชน์เกื้อกูลของตนหรือผู้อื่นเป็นเหตุ”^{๓๙} ในกระบวนการภายใน เมื่อจิตได้หน่วงเอาอารมณ์มาพิจารณาเลือกเฟ้น ยึดเอากุศลเจตสิกซึ่งเป็นสังขารปรุงแต่ง จิตในฝ่ายดี มีลักษณะ ๔ ประการคือ “เกิดพร้อมกับจิต (เอกุปปาตะ) ดับพร้อมกับจิต (เอก นิโรธะ) รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต(เอกาลัมพะนะ) และอาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต (เอกวัตถุ กะ)”^{๔๐} แม้ว่าจิตจะเกิดดับรวดเร็วมาก ถ้าเปรียบเทียบกับรูปซึ่งเกิดดับ ๑ ขณะเท่ากับจิตเกิด ดับ ๑๗ ขณะ”^{๔๑} แต่ด้วยอาศัยวิริยเจตสิกซึ่งมี “ความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้ำจุนสหชาติ ธรรมเป็นรส มีภาวะไม่จมลงเป็นปทัฏฐาน”^{๔๒} จิตจึงสืบต่อ (สันตติ)วิริยเจตสิกนั้นด้วยอาการ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยไหลตัวจากภวังคจิตแล้ว “เกิดขึ้น(อุปปาตะ) ดำรงอยู่(ฐิติ) และดับไป (ภังคะ)”^{๔๓} แล้วเกิดขึ้นใหม่วนเวียนอยู่ในการอุปถัมภ์ของวิริยเจตสิก จนกว่าจะมีอารมณ์มา กระทบทางทวารทั้ง ๖ ที่พร้อมจะแสดงออกเป็นการกระทำภายนอก วิริยเจตสิกก็ จะแปรเปลี่ยนเป็นมโนกรรมและเจตนา แสดงออกพร้อมกับกายกรรมและวจีกรรม

^{๓๙} พระคันธสารากวีวงศ์,อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า๒๖๔.

^{๓๙} สงค. ๗ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ปี ๒๕๑๖.

^{๔๐} ดู. ตรี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่. (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสารจำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๙-๑๗๐.

^{๔๑} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๔.

^{๔๒} สงค. ๒๐ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ปี ๒๕๑๖.

เป็นการกระทำ ความประพฤติ กิจกรรมการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อเข้าถึงจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตต่อไป

๒ หลักอริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นระบบปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นหลักการทั่วไปที่แสดงเป็นหลักสายกลาง สามารถประยุกต์ใช้ในกรณีต่าง ๆ ในจุดเน้นที่แตกต่างกัน ในการปฏิบัติต่อองค์มรรคทั้งระบบ เพื่อแปรเปลี่ยนมิจฉามรรคให้เป็นสัมมามรรค ก็ประยุกต์เป็นหลักการโดยอาศัย องค์มรรค ๓ ข้อคือ

๑) สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ
๒) สัมมาวายามะ	ความเพียรพยายามชอบ
๓) สัมมาสติ	ความระลึกชอบ

องค์ประกอบทั้ง ๓ ข้อนี้ทำหน้าที่ร่วมกัน เพื่อปฏิบัติต่อองค์มรรคทุกข้อ ดังพระพุทธดำรัสใน มหาจิตตาสีลสูตรว่า

"...ธรรม ๓ ประการคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตาม สัมมาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมาสมาธิ...สัมมาญาณะ...สัมมาวิมุตติของภิกษุ นั้น"^{๔๒}

จะเห็นว่า ปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบของวิริยะในองค์แห่งมรรคคือ สัมมาทิฏฐิ กับ สัมมาสติ ทำหน้าที่เกื้อหนุนกันดังนี้คือ

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ทำหน้าที่คิดวิเคราะห์กระบวนการของวิริยะที่จุดเริ่มต้นภายใน เริ่มจากเจตจำนงและสังขารความคิดปรุงแต่งให้ดีหรือชั่วตามอำนาจของกุศลมูลและอกุศลมูล ในขั้นเชื่อมโยงไปสู่การลงมือปฏิบัติ ก็จะอาศัยปัญญาคิดกำหนดจุด

^{๔๒} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓๖-๑๔๓/๑๘๔-๑๙๕.

หมายและแนวทางเป็นหลักการที่นำไปสู่การแสดงออกทางพฤติกรรมภายนอก และการประกอบอาชีพการงานในการดำเนินชีวิตทั่วไป แล้วลงมือปฏิบัติเพื่อสร้างจุดหมายและแนวทางให้บรรจบถึงกัน ทำหน้าที่ครอบคลุมทั้งจุดเริ่มต้น ระหว่างดำเนินการ และจุดท้ายสุดของจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึง สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ จะรู้ถึงความเหมาะสมในการใช้วิธีะที่พอเหมาะพอดีกับจุดหมาย และรวมถึงการนำเอาองค์ประกอบอื่น ๆ มาใช้ เพื่อชักจูง กำกับควบคุม ให้การใช้วิธีะขับเคลื่อนการทำงานที่ต่าง ๆ ประสบผลสำเร็จเป็นจริงขึ้นมาได้ในชีวิตจริง

สัมมาสติ ความระลึกชอบ ในกระบวนการของการปฏิบัติ สติทำหน้าที่ควบคุมวิธีะให้ทำหน้าที่ถูกต้อง คอยปรับให้เดินถูกทาง สม่่าเสมอ พอเหมาะ พอดี กับจุดหมายและแนวทางที่จะเข้าถึงได้

เมื่อวิธีะ(สัมมาวายามะ) สติ(สัมมาสติ) และปัญญา(สัมมาทิฏฐิ) ทำหน้าที่ร่วมกันอย่างประสานสอดคล้อง เหมาะสม บูรณาการอย่างเป็นองค์รวม เป็นธรรมสมังคี ก็จะหนุนการปฏิบัติให้ประสบผลสำเร็จ และบรรลุถึงจุดหมายที่ตั้งงามได้

จะเห็นว่า หลักการของวิธีะในเบื้องต้น อาศัยสัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบเป็นเครื่องมือแยกแยะ คัดวิเคราะห์ เลือกเฟ้น ปรับแต่ง เพื่อกำหนดตัวบ่งชี้ กำหนดทิศทางที่เรียกว่าเจตน์จำนง กำหนดแนวทางและจุดหมายที่ถูกต้อง เมื่อลงมือกระทำ อาศัยสติเป็นตัวควบคุม มิให้เกิดความเผลอเรอ ไม่ให้เกิดความประมาทเลินเล่อ จะคอยปรับให้การใช้วิธีะเดินถูกทาง เป็นกลาง พอเหมาะ พอดี และตรงต่อจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึงได้

หลักการนี้ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ เป็นตัวแปรสำคัญ ที่เบี่ยงเบนเจตจำนงจากอกุศลให้เป็นกุศล จากความเห็นผิดเป็นความเห็นถูก เรียกในปัจจุบันนี้ว่า ค่านิยม อุดมการณ์ หรือวิสัยทัศน์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต และการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เป็นอย่างมาก

ในขั้นของการกระทำ สัมมาสติจะเป็นตัวปรับให้อยู่ในร่องรอย กระตุ้นเตือนให้เกิดความกระฉับกระเฉง ระวังระไว ไม่ประมาท ไม่หดหู่ถดถอย กระตุ้นเตือนให้เห็นคุณค่าของกาลเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่างแม้เล็กน้อย ไม่ยอมถลำพลาดไปในทางเสื่อมเสีย ไม่ทอดทิ้งโอกาสสำหรับการสร้างสรรค์ความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมายที่คิดเตรียมการไว้โดยรอบคอบ ทั้งก่อนทำ และขณะลงมือกระทำ

วิธีะในฐานะเป็นองค์แห่งมรรค ได้แก่ “สัมมาวายามะ” ซึ่งก็คือปธาน ๔ คือ ความเพียร ๔ อย่างเป็นแกนยื่น ส่วนที่เหลือเป็นองค์ประกอบ ในแง่นี้ ปธานเป็นหลักการทั่วไปของวิธีะ ที่อาศัยองค์ประกอบอื่น ๆ เข้ามาช่วยเสริมให้เกิดความสมบูรณ์ขึ้น เพราะปธาน หมายถึง “การตั้งความเพียร ความเพียรที่เป็นหลักเป็นประธาน”^{๔๓} มีลักษณะคือ “เป็นอุปการธรรม ไม่ใช่ข้อปฏิบัติโดยตรง นำไปใช้ในทางดีจัดเป็นสัมมปธาน นำไปใช้ในทางผิดจัดเป็นมิจฉปธาน”^{๔๔} การตั้งความเพียรหรือความเพียรในฐานะที่เป็นอุปการธรรมจึงเป็นหลักการทั่วไปของวิธีะ จำแนกโดยหัวข้อเป็นประเด็นหลักใหญ่ ๆ ๔ ประการคือ

๑) สังวรปธาน เพียรระวัง หมายถึง ขณะเมื่อดำเนินการเพื่อเข้าถึงจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง องค์ประกอบรวมก็จะเชื่อมโยงไปถึงอินทรีย์สังวร ความไม่ประมาท และสติที่ขยายออกมาจากสัมมาสติ^{๔๕} จะคอยระมัดระวังมิให้อกุศลธรรมฝ่ายตรงข้าม เข้ามาปิดกั้นขัดขวางตัดรอน และเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินการได้

๒) ปหานปธาน เพียรละ หมายถึง ก่อนดำเนินการ หรือขณะดำเนินการ เพื่อเข้าถึงจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง องค์ประกอบรวมคือ “สัมมาทิฏฐิ” จะแยกแยะส่วนดีส่วนเสีย และเมื่อเห็นว่าอกุศลนำไปสู่ทางเสีย ก็จะทำหน้าที่ปหานะคือละอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามทิ้งไป แล้วกำหนดแนวทางพัฒนาไปสู่ความเจริญก้าวหน้า ความดีงามต่อไป

๓) ภาวนापธาน เพียรเจริญ เป็นตัวแกนของการปฏิบัติ ซึ่งมีความหมายกว้างรวมถึงการประกอบอาชีพการงาน การแสวงหาความรู้ การฝึกฝนทักษะความเชี่ยวชาญชำนาญในแขนงวิชาต่าง ๆ เพื่อเป็นอุปกรณ์ในการประกอบอาชีพให้บังเกิดผลดี การฝึกอบรมคุณธรรม การฝึกอบรมทางด้านจิตใจ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ และการเจริญโพชฌงค์ ๗ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม ความต้องการของบุคคลที่จะเลือกดำเนินชีวิตเพื่อเข้าถึงจุดหมายในระดับใด

^{๔๓} ม.ญ.อ.(ไทย) ๑-๑/๑๑๒.

^{๔๔} วัดบวรนิเวศวิหาร, โอวาทสมเด็จพระธรรมบรยาย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘๗.

^{๔๕} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๘๔/๘๒, ส.ม.๑๙/๓๙๖/๑๐๐, พ.ม.๒๙/๙๓๑/๔๖๕.

๔) อนุรักษนาปธาน หมายถึง กระบวนการของการใช้ความเพียร ในการกระทำ การอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยทั้งสมาธิ สมาธิ และสมาธิปฏิบัติ เข้ามาเป็น องค์ประกอบร่วม ในการช่วยประคองรักษาคุณลักษณะ และกระทำให้เพิ่มพูนก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป จนกว่าจะบรรลุถึงจุดหมายที่พึงประสงค์ได้^{๔๖}

อนึ่ง หลักการของวิริยะในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการนี้ จะสอดคล้องกับการใช้ ความเพียรแบบทางสายกลาง เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นการดำเนินความเพียรแบบพอ เหมาะพอดี จึงจะบังเกิดผลคือเข้าถึงความสำเร็จและพ้นทุกข์ได้ ซึ่งเปรียบได้กับสายพิน พระ พุทธเจ้าได้ตรัสกับพระโสณะที่ป่าสีตวัน ปราศรัยการบำเพ็ญเพียรเกินขนาดของพระโสณะจน ทำทั้งสองแตก สถานที่เดินจงกรมเปื้อนไปด้วยโลหิต จนเกิดความท้อแท้ ทรงตรัสให้แนวทาง ที่เป็นสายกลางว่า

...โสณะ...เมื่อครั้งเธอเป็นคฤหัสถ์ เธอฉลาดในเสียงพิน ...คราวใดสาย พินตึงหรือหย่อนเกินไปยอมใช้การไม่ได้...คราวใดสายพินไม่ตึงนัก ไม่หย่อน นัก ตั้งอยู่ในคุณภาพสม่ำเสมอ คราวนั้นพินของเธอมีเสียงใช้การได้...

ดูก่อนโสณะ...ความเพียรที่ปราศรัยเกินไปนัก ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่ย่อหย่อนนักก็เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แล เธอจง ตั้งความเพียรแต่พอเหมาะ จงทราบข้อที่อินทรีย์ทั้งหลายเสมอกัน และจงถือ นิमितในความสม่ำเสมอ^{๔๗}

ภายหลังที่ฟังโอวาทจากพระพุทธเจ้าแล้ว พระโสณะก็ตั้งความเพียรแต่พอเหมาะ ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน หลีกอยู่แต่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร ไม่นานนักก็บรรลุคุณ วิเศษอันยอดเยี่ยม เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระพุทธศาสนา แสดง

^{๔๖} ส.ส. (ไทย) ๑๙/๖๕๑-๖๖๒/๓๙๙-๓๘๐.

^{๔๗} วิ.ม.อ. (ไทย) ๕-๒/๖-๘.

ให้เห็นว่า วัริยะที่เป็นสายกลางทำให้บรรลุจุดหมายของชีวิตได้

๒.๒.๓ ปัจจัยที่ให้ประสบผลสำเร็จในหลักการของวัริยะ

๑ ปัจจัยด้านองค์ประกอบของผู้ทำความเพียร

องค์ประกอบของผู้ทำความเพียร ที่จะให้การกระทำประสบผลสำเร็จได้ดี จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ ประการดังนี้คือ

- ๑) มีศรัทธา
- ๒) ไม่มากไปด้วยโรคภัย
- ๓) ไม่เป็นคนมักอวด
- ๔) เป็นผู้ปรารภความเพียร และ
- ๕) มีปัญญา^{๔๔}

องค์ประกอบ ๕ ประการนี้ วัริยะจัดอยู่ในหัวข้อ “เป็นผู้ปรารภความเพียร” จะอาศัยปัญญาหนุนและชักจูงไป อาศัยศรัทธาความเชื่อที่ถูกต้องเป็นเหตุกระตุ้นให้เกิดในลักษณะหนุนเสริมการกระทำให้เป็นไปตามความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดเป็นผลสำเร็จเป็นจริงขึ้นมาได้ อาศัยความไร้โรคเป็นโอกาสที่จะต้องเร่งทำความเพียรสร้างสรรค์พัฒนาชีวิต ทำให้ไม่ตกอยู่ในความประมาท และความไม่โอ้อวด ทำให้เป็นคนไม่ยกตนข่มท่าน รู้จักตัวเอง ในการที่จะใช้ความเพียรกำจัดข้อเสียทิ้งไป และเสริมข้อดีให้เจริญรุดหน้าต่อไป

๒ ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และถิ่นที่อยู่อาศัย

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือภูมิประเทศที่อาศัยอยู่ เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการทำความเพียร เป็นทั้งส่วนที่ส่งเสริมให้เอื้อต่อการดำเนินกิจการต่าง ๆ และเป็นทั้งตัว

^{๔๔} อ.ปญจก. (ไทย)๒๒/๕๓/๗๔-๗๕.

บีบคั้นให้ดิ้นรนพากเพียรพยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาวะแวดล้อม ที่จะทำให้ชีวิตอยู่ได้อย่าง ผสมกลมกลืนกับธรรมชาติ ที่อยู่อาศัยประกอบด้วยดินที่อยู่และสังคมรอบข้าง หากที่อยู่อาศัย ไม่เป็นปฏิรูปเทศ คือเป็นประเทศไม่เหมาะสมที่จะทำความเพียรเพื่อเข้าถึงจุดหมายอย่างใด อย่างหนึ่งของชีวิต ก็ไม่อาจทำความเพียรเพื่อบรรลุถึงจุดหมายที่ต้องการเข้าถึงได้ เช่น เกิด ในถิ่นที่อยู่ห่างไกลความเจริญ ไม่มีสถานศึกษาที่จะฝึกฝนอบรมพัฒนาดน ไม่มีผู้รู้ นักปราชญ์ บัณฑิตอาศัยอยู่ คนในสังคมไม่เป็นแบบอย่างที่ดีงาม เมื่อจะทำความเพียรเพื่อสร้างสรรค์ ความดีงามต่าง ๆ จำต้องแสวงหาปฏิรูปเทศที่อุดมไปด้วยนักปราชญ์ บัณฑิต และผู้รู้ ที่จะ คอยชักนำปลูกฝังความดีงามต่าง ๆ ให้ ปัจจัยที่เอื้อต่อการทำความเพียร เรียกโดยศัพท์ว่า “สัปปายะ” แปลว่า “เป็นที่สบาย” ในอรรถกถา महाวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎกจำแนกไว้ ๗ ประการคือ

๑) อาวาสสัปปายะ ที่อยู่เป็นที่สบาย หมายถึง ประเทศ จังหวัด และ สถานที่อยู่อาศัย ที่พร้อมต่อการพัฒนาสร้างสรรค์ ความเจริญงอกงามของชีวิต

๒) โคจรสัปปายะ ที่โคจรเป็นที่สบาย คือ การคมนาคมสะดวก รวมถึงสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการสื่อสาร เพื่อติดต่อประสานงานได้รวดเร็วฉับพลัน ทำให้การดำเนิน กิจการต่าง ๆ เป็นไปอย่างรวดเร็วและคล่องตัว

๓) บุคคลสัปปายะ บุคคลเป็นที่สบาย คือสถานที่อยู่อาศัยมีผู้รู้ นักปราชญ์ บัณฑิต คือถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร มีกัลยาณมิตรคอยชักนำ ให้คำแนะนำ ให้กำลังใจ และเป็นแบบอย่างที่ดี ในการพัฒนาสร้างสรรค์ความดีงามต่าง ๆ

๔) ธรรมสัปปายะ ธรรมะเป็นที่สบาย คือเป็นสถานที่เจริญรุ่งเรืองด้วย สรรพวิชาการต่าง ๆ ทั้งทางคฤโลกและทางคฤธรรม

๕) อาหารสัปปายะ อาหารเป็นที่สบาย คือบริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔ ที่จำเป็นต่อการยังชีพให้ตั้งอยู่ได้ เพื่อเป็นกำลังหนุนให้การทำความเพียรดำเนินไปได้ด้วยดี

๖) อุตุสัปปายะ ฤดูเป็นที่สบาย หมายถึงปัจจัยทางด้านดินฟ้าอากาศ ไม่ แปรปรวน เป็นประเทศที่ตั้งอยู่ท่ามกลางสภาพบรรยากาศที่ไม่เป็นอุปสรรคต่อการทำความ เพียร ไม่หนาวและไม่ร้อนจนเกินไป

๗) อิริยาปถสัปปายะ อิริยาบถเป็นที่สบาย คือเป็นสถานที่ที่เอื้อต่อการปรับ เปลี่ยนอิริยาบถ เช่น มีแหล่งท่องเที่ยว สถานที่พักผ่อนเพื่อคลายเครียด ในโอกาสที่

ต้องการผ่อนคลายในวันหยุดงาน^{๔๘}

สัปดาห์ทั้ง ๗ นี้ เป็นหลักการทั่วไป ที่จำเป็นสำหรับการดำเนินชีวิตของบุคคลทั่วไปในสังคม ในทุกระดับชั้น เมื่อต้องการจะทำความเพียรเพื่อเข้าถึงจุดหมายในระดับใดระดับหนึ่งโดยเฉพาะ ก็สามารถปรับเปลี่ยนประยุกต์ ให้เป็นหลักการที่เอื้อต่อการเข้าถึงจุดหมายในระดับนั้น ๆ ได้เมื่อปัจจัยภายนอกสัปดาห์ต่อการทำความเพียรแล้วก็มีปฏิบัติเพื่อสร้างความเจริญงอกงามไพบูลย์ให้กับชีวิต อรรถกถามหาวิงค์แสดงไว้ ๑๐ ขั้นตอนคือ

- ๑) กำหนดเป้าหมายและแนวทางไปสู่เป้าหมายนั้น
- ๒) ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
- ๓) ใช้สติกำหนดแน่วแน่ให้การกระทำตรงต่อเป้าหมาย
- ๔) รู้จักข่มจิตจากความฟุ้งซ่าน
- ๕) รู้จักยกจิตขึ้นจากความหดหู่ ถดถอย
- ๖) รู้จักทำจิตให้ร่าเริง
- ๗) หมั่นตรวจสอบจิตใจ ปรับ ให้ตรงต่อแนวทาง
- ๘) เว้นบุคคลที่เกียจคร้าน
- ๙) คบหาบุคคลที่มีความขยันหมั่นเพียร
- ๑๐) ลงมือทำความเพียร^{๔๙}

๓ ปัจจัยทางด้านการสมัยที่ควรทำความเพียร

หลักการของวิริยะ นอกจากอาศัยปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติและถิ่นที่อยู่อาศัยแล้ว ยังต้องคำนึงถึงกาลสมัยที่เหมาะสมต่อการบำเพ็ญเพียรด้วย สมัยที่เหมาะสมต่อการทำความเพียร มี ๕ ประการคือ

^{๔๘} วิ.อ.(ไทย) ๑-๒/๓๖๘.

^{๔๙} วิ.อ.(ไทย) ๑-๒/๓๖๘-๓๖๙.

- ๑) อยู่ในวัยหนุ่ม คือวัยที่ยังไม่ถูกชราครอบงำ
- ๒) มีโรคน้อย
- ๓) สมัยที่บ้านเมืองมีความบริบูรณ์ ไม่เกิดภัยพิบัติต่าง ๆ
- ๔) สมัยที่ชนในชาติมีความสามัคคีกัน
- ๕) สังคมสงฆ์มีความสามัคคีไม่แบ่งแยกกัน^{๕๐}

กาลสมัย ๕ ประการนี้ ข้อ ๑ กับข้อ ๒ เป็นปัจจัยภายในตัวบุคคล ข้อ ๓ กับข้อ ๔ เกี่ยวกับสังคมและประเทศชาติที่ตนอาศัยอยู่ ข้อ ๕ เกี่ยวกับสังคมสงฆ์ที่มีจุดหมายเพื่อเข้าถึงความพ้นทุกข์ทางใจโดยตรง

๔ ปัจจัยด้านองค์ประกอบเกี่ยวกับกิจที่ทำ

ในการประกอบกิจการต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตประจำวัน การจะทำอะไรให้ประสบผลสำเร็จได้นั้น นอกจากมีความเพียร อยู่ในสถานที่ที่เหมาะสม และถึงพร้อมด้วยความพร้อมแห่งวัยแล้ว หลักการสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ “จะทำอะไร” สิ่งที่จะต้องเหมาะสมสอดคล้องกับความนิยมของคนส่วนใหญ่ในประเทศกระทำกันอยู่ ถูกต้องกับยุคสมัยและเหมาะสม พอดี กับความสามารถของตน จึงจะสามารถใช้ความเพียรดำเนินกิจการต่าง ๆ นั้น ให้บรรลุจุดหมายได้

ประเทศหรือถิ่นที่ตนอาศัยอยู่ หากเป็นประเทศเกษตรกรรม อยู่ในยุคสมัยที่กำลังฟื้นฟูประเทศให้พ้นจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ การประกอบอาชีพแบบเศรษฐกิจพอเพียง หรือการประกอบกิจกรรมที่อาศัยภูมิปัญญาชาวบ้าน ก็เป็นความเพียรพยายามที่สามารถให้บรรลุจุดหมายของชีวิตได้ หรือในยุคสมัยที่รัฐบาลประกาศให้เป็นศูนย์กลางในการสื่อสาร โดยใช้เทคโนโลยีทางด้านคอมพิวเตอร์ เครือข่ายอินเทอร์เน็ต และอุปกรณ์การสื่อสารต่าง ๆ เป็น

^{๕๐} อภ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๗๕-๗๖.

เครื่องมือสำคัญ การใช้ความเพียรในการศึกษาเล่าเรียนให้เป็นพหุสูตรทางด้านอิเล็กทรอนิกส์เพื่อการสื่อสาร ฝึกให้เป็นคนมีศิลปะคือมีความเชี่ยวชาญและชำนาญในการใช้ ในการสร้าง ในการประกอบ ในการซ่อม หรือเป็นโปรแกรมเมอร์ในธุรกิจคอมพิวเตอร์ ก็สามารถใช้ความเพียรให้บรรลุจุดหมายได้ ฉะนั้น ในการทำความเพียรเพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าที่จะให้ประสบผลสำเร็จได้นั้น การกำหนดจุดหมายของชีวิตจะต้องสอดคล้องกับประเทศที่ตนอยู่ ค่า นิยมของสังคม ความชอบและความสามารถของตน หากตั้งเป้าหมายผิด ไม่สอดคล้องกับยุคสมัย สถานที่ และความนิยมของสังคม ก็ไม่สามารถทำความเพียรให้บรรลุจุดหมายที่ตรงกับความต้องการได้ หลักการทำความเพียร จึงสัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยภายในคือหลักธรรม ผู้กระทำ สิ่งที่ทำ และเหมาะสมสอดคล้องกับประเทศหรือถิ่นที่ตนอาศัยอยู่

๒.๓ เหตุเกิดของวิริยะ

เหตุเกิดของวิริยะ แสดงให้เห็นว่า วิริยะไม่อาจเกิดขึ้นมาได้โดยลำพัง จำต้องอาศัยหัวข้อธรรมอื่น ๆ เป็นเหตุกระตุ้น ชักนำ จึงจะเกิดขึ้นมาได้ ในหมวดธรรมต่าง ๆ ที่มีวิริยะแทรกอยู่ในชื่อใดชื่อหนึ่ง มักจะถูกจัดให้อยู่ในลำดับถัดมาจากหัวข้อหลัก ทั้งนี้ เพื่ออาศัยชักจูงให้แสดงบทบาทขับเคลื่อนไปสู่จุดหมาย ตามความประสงค์ของหมวดธรรมนั้น ๆ เหตุเกิดของวิริยะ เป็นการพิจารณาถึงอุบายต่าง ๆ กระตุ้นให้ยกจิตขึ้นจากความหดหู่ถดถอย หรือความเกียจคร้าน ให้เกิดกำลังใจที่จะทำความเพียรต่อไป ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการ โดยที่เหตุเกิดแม้จะเป็นปัจจัยภายนอก แต่การพิจารณาเป็นอุบายภายในจิตใจที่ชักจูงให้เกิดวิริยะ ซึ่งจะเป็นเบื้องต้นของการกำหนดหลักการ เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติจริงต่อไป วิริยะมีเหตุเกิด ๑๑ ประการคือ

- ๑) การพิจารณาเห็นภัยในอบาย
- ๒) การพิจารณาเห็นอนิสงส์ของความเพียร
- ๓) การพิจารณาวิถีทางดำเนิน
- ๔) ความเคารพยำเกรงในบิณฑบาตร
- ๕) การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับมรดก [ธรรมทายาท]
- ๖) การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่
- ๗) การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่

- ๘) การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่
- ๙) การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
- ๑๐) การคบหาบุคคลผู้ขยัน
- ๑๑) ความน้อมใจไปในวิริยะความเพียร^{๕๒}

การพิจารณาเหตุเกิดของวิริยะทั้ง ๑๑ ประการนี้ เป็นอุบายวิธีที่จะทำให้จิตใจ
อาจหาญร่าเริง เริ่มตั้งความเพียร และสืบต่อความเพียรนั้นด้วยความบากบั่นมั่นคง แต่ละข้อ
สัมพันธ์กับวิริยะในฐานะเป็นเหตุเกิดดังนี้คือ

การพิจารณาเห็นภัยในอบาย หมายถึง การพิจารณาถึงความเสื่อม มองเห็น
สภาพที่ปราศจากความเจริญ ความแร้นแค้น ความยากไร้เชิญใจ และความตกทุกข์ได้ยาก
ทำให้เกิดความหวาดกลัว ไม่อยากตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น เป็นเหตุกระตุ้นให้เกิดความ
พากเพียรพยายามในการแสวงหาความรู้ ในการประกอบอาชีพการงาน ในแง่ของการ
บำเพ็ญเพียรทางด้านจิตใจ การพิจารณาเห็นโลกและชีวิตตามความเป็นจริง แล้วเกิดสังเวช
สลดใจ ก็เป็นเหตุให้เกิดวิริยะได้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคใช้คำว่า "ผู้สังเวชแล้วย่อมทำความเพียร
โดยแยบคาย"^{๕๓} คำว่า "สังเวช" ในที่นี้ หมายถึง สังเวชในชีวิตที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดใน
วัฏสงสาร แล้วทำความเพียรเพื่อให้พ้นจากทุกข์ในวัฏสงสาร ในนิทเทศสังเวคทุกะอธิบาย
ว่า "เห็นชาติเป็นภัยโดยความตั้งอยู่และเสื่อมไปเพราะชรา มรณะ"^{๕๔} จึงทำความเพียรเพื่อไม่
ต้องเกิดอันจะเป็นเหตุให้แก่เจ็บตายต่อไป วิริยะก็เกิดได้ด้วยเหตุนี้

พิจารณาเห็นอนิสงส์ของความเพียร คือพิจารณาเห็นว่า ความเพียรเท่านั้นที่
จะทำให้ประสบผลสำเร็จและพ้นทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง จึงเริ่มทำความเพียร วิริยะคือความเพียร
ก็เกิดขึ้นมาได้ด้วยเหตุนี้

^{๕๒} ที.ม.อ.(ไทย) ๒-๒/๓๓๖-๓๓๗.

^{๕๓} วิสุทธิ.(ไทย) ๓-๑/๗๒.

^{๕๔} อภิ.ส.อ.(ไทย)๑-๒/๕๔๔.

การพิจารณาวิถีทางดำเนิน คือพิจารณาเห็นว่า วิถีทางดำเนินของบุคคลผู้ที่ประสบผลสำเร็จในชีวิตในอดีตที่ผ่านมา ล้วนแต่อาศัยวิริยอุตสาหะ ต่อสู้ อดทนมาทั้งสิ้น เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอริยสาวกผู้เป็นอนุพุทธะ บุคคลทั่วไปที่ประสบผลสำเร็จในชีวิต เช่น นักวิทยาศาสตร์ นักปรัชญา นักสำรวจวิจัยที่มีผลงานสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าเป็นต้น บุคคลเหล่านี้ ล้วนแต่ผ่านอุปสรรค ผ่านความยากลำบากมาได้ด้วยความเพียรพยายาม ความไม่ท้อถอย ความไม่ล้มเลิกความพยายาม จึงบรรลุถึงความสำเร็จได้ การพิจารณาถึงวิถีทางดำเนินนี้ ก็เป็นเหตุกระตุ้นให้เกิดวิริยะได้

ความตระหนักถึงการเสพบริโกคปัจจัยในการเลี้ยงชีพ หมายถึง อาหารที่รับประทานทุกวันรวมทั้งสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค ไม่ว่าจะเป็นได้มาโดยการแลกเปลี่ยน หรือได้ฟรีด้วยสิทธิอันชอบธรรมใด ๆ เป็นวิธีสำหรับช่วยให้ก้าวหน้าต่อไปสู่จุดหมายที่สูงกว่า คือการบำเพ็ญเพียรเพื่อพัฒนาคุณภาพจิต และพัฒนาปัญญา เพื่อความมีชีวิตที่ดั่งงามประณีตยิ่งขึ้นไป อันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อการผดุงธรรม ชีวิต สังคม และการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษยชน จึงเกิดความเพียรในการประพฤติธรรม ซึ่งเป็นความชอบธรรมที่ชาวบ้านมองเห็นคุณค่าจึงสนับสนุนผู้บำเพ็ญเพียรประพฤติธรรม ด้วยการนำอาหารไปมอบให้ด้วยความสมัครใจ การประพฤติในลักษณะเช่นนี้ เป็นการแสดงความเคารพในปัจจัยที่เสพบริโกค ก็เป็นเหตุกระตุ้นให้เกิดความเพียรขึ้นมาได้

การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับมรดก หมายถึงการพิจารณาถึงความสำคัญของชุมชนสงฆ์ว่า เป็นชุมชนที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งขึ้น เพื่อให้เป็นศาสนทายาทสืบต่อมรดกคือพระพุทธศาสนา มีหน้าที่ดำรงรักษาพระธรรมวินัย ในฐานะที่เป็นสมาชิกแห่งชุมชนสงฆ์ผู้หนึ่ง เมื่อได้ตระหนักถึงฐานะ ภาวะ และหน้าที่ของตนที่จะต้องสืบทอดมรดก คือการดำรงรักษาไว้ซึ่งพระธรรมวินัย จึงประพฤติปฏิบัติธรรมด้วยความเพียรพยายาม ให้สมควรที่จะเป็นสัญลักษณ์ของธรรม หรือการดำรงอยู่แห่งธรรมต่อไปได้ ความเพียรก็เกิดขึ้นได้ในกรณีนี้

สำหรับบุคคลทั่วไป เมื่อพิจารณาถึงมรดกที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ได้ใช้ เสพ และบริโภคทรัพย์สินและอาศัยอยู่ในแผ่นดินที่บรรพบุรุษแลกเอาได้ด้วยเลือดเนื้อและชีวิต จึงเกิดความพากเพียรถือเป็นปัจจัยเกื้อหนุนพัฒนาชีวิต ทำการสร้างสรรค์ให้เกิดประโยชน์สุขยิ่งขึ้นต่อไป ความเพียรก็เกิดขึ้นได้ในกรณีนี้

การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่ และการพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่ หมายถึง การพิจารณาถึงฐานะอันยิ่งใหญ่ของตนที่ได้เกิดในยุคสมัยของพระพุทธ

ศาสนา โดยมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดา เมื่อตระหนักถึงฐานะของตนและพระศาสดา ที่ผ่านการสั่งสมบารมีมานานนับอสงไขยกัลป์ จึงเกิดวิริยะความเพียรพยายาม ให้สมกับที่ได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา หรือในช่วงใกล้ เมื่อพิจารณาถึงความสงบรวมเอยในประเทศที่อาศัยอยู่เพราะอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ที่พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงยึดถือเป็นหลักปฏิบัติสืบต่อมา มีจิตสำนึกถึงบุญของตนที่ได้เกิดในแผ่นดินพระพุทธศาสนา ตระหนักเห็นความสำคัญ เกิดความเพียรช่วยกันจรรโลงสืบทอดต่อไป

การพิจารณาความมีสหพรหมจารีเป็นใหญ่ คือ ในท่ามกลางกัลยาณมิตรที่ดำเนินชีวิตด้วยการอุทิศตนต่อจุดหมายสูงสุดของชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ในสังคมสงฆ์ที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการธำรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยโดยตรง เป็นชุมชนของผู้มีคุณธรรมหรือประพฤติปฏิบัติความดีไว้ได้มากที่สุด นับว่าได้กัลยาณมิตรที่ชักนำให้เกิดความเพียรพยายามตามไปด้วย นี่ก็เป็นเหตุเกิดของวิริยะประการหนึ่ง

การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน การคบหาบุคคลผู้ขยันและความน้อมใจไป ในวิริยะความเพียร คือเมื่อจะทำความเพียรเพื่อจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น การหลีกเลี่ยงคนเกียจคร้านแล้วคบหาสมาคมกับคนขยัน จะเป็นเหตุให้ถูกชักนำไปสู่ความเจริญงอกงามของชีวิตได้ เพราะได้แบบอย่างที่ดีในการสืบทอดพฤติกรรมของกันและกัน เป็นเหตุให้เกิดวิริยะ ความเพียรพยายาม ในการทำกิจทำหน้าที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จได้

เหตุเกิดของวิริยะ ๑๑ ประการนี้ โดยสรุปแล้วเป็น “อุบายปลูกเร้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล”^{๔๔} เป็นความคิดเชื่อมโยงให้เกิดการลงมือกระทำด้วยความรู้สึกตื่นตัว ไม่ประมาท เร่งชวนชวายุปฏิบัติกิจหน้าที่ต่อไป ในกระบวนการของวิริยะที่จัดลำดับเป็นช่วงชั้นคือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด วิริยะที่เหตุเกิดเป็นช่วงชั้นในลำดับแรกของกระบวนการ ซึ่งมีความสำคัญมาก เพราะเป็นขั้นต่อเชื่อมประสานไปสู่ขั้นของหลักการ เพื่อลงมือปฏิบัติจริง แล้วสืบต่อการกระทำนั้น ไปสู่ผลสำเร็จต่อไป

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๖๙๖.

กระบวนการของวิริยะจากจุดเริ่มต้นไปจนถึงท่ามกลางและที่สุด อรรถกถาพระ
วิงค์แห่งอภิธรรมปิฎก อธิบายจากอาร์พภธาตุเป็นลำดับไปดังนี้คือ

๑) อาร์พภธาตุ วิริยะที่เริ่มครั้งแรก นับแต่พิจารณาเหตุเกิดมาถึงความน้อมใจ
ไปในความใคร่ที่อยากจะทำ

๒) นิกกมธาตุ ความเพียรที่เริ่มขยายออกจากความใคร่ที่อยากจะทำ เป็น
หลักการ และการลงมือกระทำจริง ๆ ความเพียรในขั้นนี้ ได้กำจัดความเกียจคร้าน ความหดหู่
เชื่องซึม และความถดถอยได้หมดสิ้นแล้ว แล้วสืบต่อความเพียรนั้น โดยขับเคลื่อนการกระทำ
ให้ดำเนินต่อไป เพื่อนำไปสู่จุดหมายที่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง

๓) ปรักกมธาตุ ความเพียรที่มีพลังมั่นคง เป็นความเพียรที่เกิดขึ้นในลำดับรับช่วง
จากนิกกมธาตุเป็นต้นไป จนถึงจุดหมายคือความสำเร็จในระดับขั้นต่าง ๆ ความเพียรในขั้น
นี้ จัดเป็นเดช พละ ตบะ และอานุภาพ สามารถฟันฝ่าอุปสรรค และกำจัดอกุศลธรรมให้หมด
สิ้นลงได้^{๔๖}

สรุปความหมายและหลักการของวิริยะ

๑. ความหมายของวิริยะ เมื่อประมวลจากการนิยามความหมายในแง่ต่าง ๆ ทั้ง
จากรูปศัพท์ จากคัมภีร์ และจากนักวิชาการต่าง ๆ สรุปได้ว่า ความหมายตามรากศัพท์ที่แปล
ว่า “กล้า” ขยายความออกมาเป็นลำดับว่า เมื่อนำมาใช้เป็นคุณสมบัติภายในตัวบุคคล เรียก
ว่า เป็นผู้มีความกล้าหาญ อดทน มั่นคง ไม่หวั่นไหว ไม่ครั่นคร้ามต่ออุปสรรคและเครื่องกีด
ขวางใด ๆ จะเพียรพยายาม อุตสาหะ บากบั่นไป ด้วยจิตใจที่มุ่งมั่นต่อจุดหมาย ไม่ทอดทิ้ง
ไม่ถดถอย แต่จะประคับประคองธุระไป ให้ก้าวออกจากความหดหู่ เกียจคร้าน แล้ว

^{๔๖} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๗๔.

ชะมักเขม้นด้วยการเร้าจิตให้เข้มแข็งอดทน เป็นเดช ตบะ และอานุภาพ ในการเผาผลาญ ทำลายอุปสรรค และอกุศลธรรมทั้งปวงให้พินาศลงไปได้ เพื่อบรรลุถึงจุดหมายคือความสำเร็จ และพ้นทุกข์ทั้งทางกายและทางใจ และทั้งในระดับโลกียะและโลกุตตระ

๒. หลักการของวิริยะ เป็นหลักปฏิบัติที่กำหนดขึ้นในใจให้พร้อมก่อน แล้วจึง ขยายออกภายนอก เป็นการกระทำ ความประพฤติ การประกอบอาชีพการงาน โดยให้สอดคล้องกับองค์ประกอบต่าง ๆ คือ หลักธรรม ผู้กระทำ ปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม กาลสมัย และสิ่งที่ทำ เมื่อการทำความเพียรสัมพันธ์สอดคล้องกับองค์ประกอบต่าง ๆ อย่าง ถูกต้องเหมาะสม การทำความเพียรจึงจะบรรลุถึงจุดหมายตามที่ต้องการได้

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ

หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงทั้งหมด ล้วนมีความเกี่ยวโยงสัมพันธ์กัน ขยายความซึ่งกันและกัน ไม่ใช่ส่วนเกินที่อธิบายฟุ่มเฟือยหรือมีความขัดแย้งกัน แต่เพื่อบ่งไปสู่จุดหมายคือความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ จนถึง “การสละกิเลส ตัณหา อุปาทาน เข้าถึงพระนิพพานในที่สุด”^๑

หลักธรรมต่าง ๆ ที่จะบรรลุถึงจุดหมายได้ ต้องอาศัยวิริยะเป็นพลังขับเคลื่อน จึงจะสามารถนำไปสู่ภาวะที่ปราศจากทุกข์ทั้งปวงได้ วิริยะเป็นข้อปฏิบัติที่สัมพันธ์กับหลักธรรมทั้งในระดับความจริงตามสภาวะธรรมพื้นฐาน และหลักธรรมในส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติทั้งหมด มีเป็นลำดับดังนี้คือ

๓.๑ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักสภาวะธรรมพื้นฐาน

๓.๑.๑ หลักปัจจัยการ

หลักปัจจัยการ คือความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยที่อาศัยเกิดดับสืบต่อกันไปเป็นกระแส เห็นได้จากคำสอนในเรื่องปฏิจจสมุปบาท ทรงแสดงความเป็นปัจจัยการของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่า “มีเหตุมีปัจจัย” ซึ่งตรงข้ามกับทฤษฎีเหตุกวาทของลัทธินอกพระพุทธศาสนา โดยทรงแสดงหลักทั่วไปในเบื้องต้นว่า “เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มีสิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับสิ่งนี้จึงดับ”^๒ หลักปฏิจจสมุปบาทนี้

^๑ สุวินัย ภรณวลัย, มองอย่างตะวันออก โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ไฮโมเอ็กเซลเลนซ์ เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : ผู้จัดการ, ๒๕๓๗), หน้า ๓๗๙.

^๒ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๔, ๑๔๔/๓๓, ๗๘.

เป็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย ที่เนื่องอาศัยกันตามกระบวนการของธรรมชาติ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอย ๆ โดยบังเอิญ หลักความจริงนี้ แสดงความสัมพันธ์ของวิริยะว่า ผลสำเร็จที่ต้องการไม่อาจเกิดขึ้นได้ด้วยการอ่อนวอนบวงสรวง เพราะไม่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติบันดาลให้ แต่สำเร็จได้ด้วยการกระทำด้วยความเพียรพยายามด้วยการพึ่งตนเอง ตามหลักตนเป็นที่พึ่งแห่งตน ดังพระพุทธดำรัสว่า "...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาลของอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติเป็นสาระ จันทะก็ดี ความเพียรพยายามก็ดีว่า สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ ย่อมไม่มี..."^๓

ในการกระทำเหตุปัจจัย [กรรมภาพ] เพื่อให้ได้ผลตามที่ต้องการ [อุปัตติภาพ] นั้น นอกจากอาศัยปัญญาเพื่อให้รู้และเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ แล้ว ยังต้องอาศัยวิริยะเป็นองค์ประกอบสำคัญอยู่ด้วย เพื่อลงมือกระทำเหตุปัจจัยที่จะให้บรรลุผลสำเร็จตามที่ต้องการบังเกิดผลเป็นจริงขึ้นมาได้ ถ้ายึดถือความไม่มีเหตุแบบอเหตุกวาท ก็ไม่เกิดความเพียรพยายามขึ้นมาได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า "...เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ จันทะก็ดี ความเพียรพยายามก็ดี...ก็ย่อมไม่มี..."^๔ จะเห็นว่า ถ้าไม่มีวิริยะเข้าไปหนุนหลักปัจจัยการก็จะเป็นแต่เพียงหลักการตามกระบวนการทางธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งขัดกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ที่เน้นมนุษย์เป็นศูนย์กลาง

๓.๑.๒ หลักกรรม

กรรม คือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา เป็นส่วนประยুক্তจากหลักปัจจัยการ โดยเน้นสาระลงมาเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบอาชีพการงานของมนุษย์ ให้ปรากฏเด่นชัดขึ้นในชีวิตจริง ซึ่งเป็นไปโดยสอดคล้องกับหลักปัจจัยการเป็นเหตุเป็นผลตามกระบวนการของธรรมชาติ วิริยะที่ปฏิบัติร่วมกับหลักกรรม จะแสดงออก

^๓ อ.จ.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๓๗-๒๔๒.

^๔ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๓๘.

ในลักษณะเป็นความถี่ของการกระทำซึ่งเป็นฝ่ายเหตุ นำไปสู่ผลคือบรรลุถึงจุดหมายและความสำเร็จในระดับต่าง ๆ แสดงให้เห็นทางกาย ทางวาจา และทางด้านจิตใจคือ

๑) ทางกาย เน้นองค์มรรคในหัวข้อสัมมากัมมันตะ คือการกระทำชอบ ได้แก่ ทักษะความชำนาญ ความเชี่ยวชาญ และความมีกลยุทธ์ในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะอาศัยวิริยะในขั้นของการฝึกฝนพัฒนา และการลงมือประกอบกิจการต่าง ๆ ในการประกอบอาชีพการงาน ที่ทำให้ได้ปัจจัยเลี้ยงชีพมาด้วยเรี่ยวแรง กำลังกาย กำลังสติปัญญา ความเพียรพยายาม ความสามารถและฝีมือของตน และทำให้ได้ฝึกฝนพัฒนาความเชี่ยวชาญ จัดเจน หรือฝึกปรือฝีมือในทางสร้างสรรค์พัฒนา ให้เกิดความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒) ทางวาจา เน้นองค์มรรคในหัวข้อสัมมาวาจา คือการเจรจาชอบ ได้แก่การฝึกพูดบอญ ๆ สม่่าเสมอ จะทำให้เกิดความมีวาทศิลป์ คือพูดเป็น พูดคล่อง พูดมีหลักเกณฑ์ตลอดถึงมีความเชี่ยวชาญเชิงนิรุกติศาสตร์ รู้จักใช้ภาษาสื่อสารได้หลากหลายภาษา มีศิลปะในการโน้มน้าวให้เกิดการประสานร่วมมือระหว่างบุคคลต่าง ๆ ในหลากหลายสาขาอาชีพมาร่วมประกอบกิจการในกิจการต่าง ๆ ให้บังเกิดผลดี และเจริญรุ่งเรืองรุดหน้าไปได้รวดเร็ว

๓) ทางด้านจิตใจ เน้นองค์มรรคกลุ่มสมาธิ คือเมื่อฝึกหัดขัดเกลาบอญ ๆ ต่อเนื่อง สม่่าเสมอ จะบังเกิดผลคือจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระจากการถูกรอบงำผูกมัดจากความโลภ ความโกรธ และความหลง และเพื่อเป็นฐานในการควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ทางกายและวาจา ให้แสดงออกในทางที่ดี เมื่อฝึกหัดบอญ ๆ สม่่าเสมอ จะเกิดคุณสมบัติทางด้านจิตใจต่าง ๆ คือ

- คุณภาพจิต คือ ตั้งาม สูงส่ง และประณีต
- สมรรถภาพจิต คือ เข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง และแก้วักล้าสามารถ ในการทำกิจทำหน้าที่ให้ได้ผลดี
- สุขภาพจิต คือ อิ่มใจ ผ่อนคลาย คล่องใจ ไม่กระวนกระวาย ปลอดโปร่ง สงบเย็น ไม่ขุ่นมัว และกว้างขวางไร้เขตแดน^{*}

^{*} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต).พระพุทธานุศาสนนาพัฒนาคนและสังคม.(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔-๑๖.

หลักกรรม จะสำเร็จผลได้มากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับระดับของความเพียรพยายาม ในการที่ทำหน้าที่หนุนและขับเคลื่อน ให้เกิดความเข้มข้นและเจือจาง หรือหนักเบาลดหลั่นกันไป หลักกรรมนี้ ตรงข้ามกับแนวคิดแบบอภิปรัชชาของลัทธินอกพระพุทธศาสนา

๓.๑.๓ หลักไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ คือลักษณะที่มีเสมอกันระหว่างมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความทุกข์ และอนัตตา สภาพไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง สอนมิให้ประมาท มัวเมาระเริงหลงในชีวิต ให้เร่งกระทำความเพียร ความบากบั่น ให้บรรลุประโยชน์ที่พึงจะได้รับ สอนให้ทำความเพียรภายใต้ความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่า ชีวิตตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ก็จะได้กระตือรือร้น เร้าเตือน กระตุ้น ให้เร่งขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ เว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รีรอชักช้า “ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า ไม่ผัดวันประกันพรุ่ง”^๖ เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่เกิดขึ้น(ปหานปธาน) ระวังระมัดระวัง ป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมเสียมาสู่ตนเอง(สังวรปธาน) ขยันหมั่นเพียรสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามความเจริญก้าวหน้า(ภาวนาปธาน) ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งแก่ตนเองและสังคม ทั้งในสวนโลกียะและโลกุตระ พระพุทธพจน์ที่แสดงเกี่ยวกับเรื่องนี้มีไว้ว่า “สังฆาทันถลลามีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”^๗ การดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ได้แก่การดำเนินชีวิตด้วยความเพียรพยายาม ไม่ปล่อยชีวิตให้หมดไปโดยไม่ทำอะไร “ชีวิตของผู้มีความเพียรแม้เป็นอยู่เพียงวันเดียวก็ประเสริฐกว่าชีวิต ๑๐๐ ปี ของคนเกียจคร้าน หย่อนความเพียร”^๘ และเพราะชีวิตเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ คือเปลี่ยนแปลงได้ การทำความเพียรเพื่อพัฒนาตนเองไปสู่ความดีงามในระดับต่าง ๆ

^๖ ม.อุปริ. ๑๔/๒๗๒/๒๗๔.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๐๗.

^๘ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒/๓๖.

จึงสามารถกระทำได้

๓.๑.๔ หลักอริยสัจ

หลักอริยสัจ เป็นหลักเหตุผลในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักใหญ่ที่คลุมยอดทั้งหมดของระบบคำสอนในพระพุทธศาสนา สอนให้เข้าใจปัญหาของชีวิต ที่มาของปัญหาทั้งหลาย ภาวะที่ดับแห่งปัญหา และแนวทางอันเป็นที่ดับแห่งปัญหาทั้งปวงที่คุกคามบีบคั้นชีวิต แล้วใช้ความเพียรดำเนินชีวิตตามแนวทางเพื่อดับความทุกข์หรือปัญหาทั้งปวงนั้นได้ ความเพียรในหลักอริยสัจ ๔ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรคเพื่อเชื่อมต่อกับหลักธรรมคือนิโรธอันเป็นสภาวะดับทุกข์ให้ปรากฏผลเป็นจริงขึ้นมาได้ เรียกโดยหน้าที่ว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” คือข้อปฏิบัติเพื่อถึงความดับทุกข์ โดยมีวิริยะความเพียรเป็นองค์ธรรมขับเคลื่อนการปฏิบัติร่วมกับองค์มรรคทั้งหมด ซึ่งทำหน้าที่เกื้อหนุนองค์แห่งมรรคทั้งระบบให้สัมพันธ์สืบเนื่องกันไปเป็นธรรมสมังคี ให้บรรลุจุดหมายคือเข้าถึงนิโรธคือภาวะดับทุกข์ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า “ ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือข้อปฏิบัติอันนำไปสู่ความดับทุกข์คืออริยมรรคมีองค์แปด อันประเสริฐคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ”^๙ และในแง่ที่ให้กระทำด้วยความเพียรพยายามในความหมายว่า “เจริญกระทำให้มาก” พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับพระสาวกในคราวส่งไปประกาศพระศาสนาครั้งแรกความว่า “...ธรรมที่เราแสดงแล้ว เพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเสพ เจริญทำให้มากด้วยดี โดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะตั้งอยู่ได้นาน...คืออริยมรรคมีองค์ ๘”^{๑๐}

๓.๒ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติ

หลักธรรมในภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ล้วนอาศัยวิริยะเป็นองค์ประกอบ จึงจะนำไปสู่ความสำเร็จและพ้นทุกข์ได้ วิริยะจะสัมพันธ์กับหมวดธรรมโดย

^๙ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๖.

^{๑๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๔/๑๓๐-๑๓๑.

แทรกอยู่ในชื่อใดชื่อหนึ่ง เป็นองค์ประกอบร่วมกับหัวข้อธรรมในหมวดนั้น ๆ มีบทบาทและหน้าที่เกื้อหนุนกันไป เพื่อทำความประสงค์ของหมวดธรรมให้สำเร็จลงได้ ผู้วิจัยเลือกมาศึกษา ๓ หมวดคือ มงคล ๓๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ และ บารมี ๑๐ คือ

๓.๒.๑ วิริยะในมงคล ๓๘

คำว่า “มงคล” แปลว่า “สิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้า”^{๑๑} เป็นแนวทางพัฒนาชีวิตไปสู่จุดหมายในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ขั้นพื้นฐานไปถึงขั้นสูงสุด พระพุทธองค์ทรงวางเป็นแนวปฏิบัติ จำแนกได้เป็น ๓๘ หัวข้อคือ

การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต การบูชาบุคคลที่ควรบูชา การอยู่ในประเทศอันสมควร ความเป็นผู้มีบุญอันได้กระทำแล้วในกาลก่อน การตั้งตนไว้ชอบ พานุสัจจะ ศีลปะ วินัยที่ศึกษาดีแล้ว วาจาสุภาสิต การบำรุงมารดาบิดา การสงเคราะห์บุตร การสงเคราะห์ภรรยา การงานอันไม่อาภูล ทาน การประพฤติธรรม การสงเคราะห์ญาติ กรรมอันไม่มีโทษ การงดเว้นจากบาป ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ความเคารพ ความประพฤติถ่อมตน ความสันโดษ ความกตัญญู การฟังธรรมตามกาล ความอดทน ความเป็นผู้ว่าง่าย การได้เห็นสมณะทั้งหลาย การสนทนาธรรมตามกาล ความเพียร พรหมจรรย์ การเห็นอริยสัจ การทำนิพพานให้แจ้ง จิตไม่หวั่นไหวในโลกธรรม จิตไม่โคก จิตปราศจากธุลี และจิตเกษม^{๑๒}

ในการพัฒนาชีวิตตามหลักมงคล ๓๘ วิริยะจะสัมพันธ์กับข้อธรรมในทุกขั้นตอน เพื่อให้การพัฒนาชีวิตเจริญก้าวหน้าไปตามลำดับคือ

^{๑๑} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖.

^{๑๒} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๕-๖/๒-๓, ๒๕/๓๑๗-๓๑๘/๒๘๘.

ในการเริ่มต้นพัฒนาชีวิตพระพุทธเจ้าทรงวางหัวข้อการ ไม่ให้คบคนพาลไว้เป็นลำดับแรก แล้วให้คบบัณฑิตเป็นลำดับถัดมานั้น “เพราะคนพาลเป็นคนเกียจคร้าน”^{๑๓} เมื่อตระหนักถึงโทษของความเกียจคร้าน ซึ่งจะนำไปสู่ความไม่เจริญก้าวหน้าได้ จะได้หลีกเลี่ยงคนพาล แล้วเสวนากับบัณฑิต เพื่อให้ชักจูงไปสู่ความดีงาม ความเจริญก้าวหน้า เกิดพฤติกรรมเลียนแบบที่เป็นไปในการพัฒนาสร้างสรรค์ต่อไป วัริยะ เป็นคุณสมบัติข้อหนึ่งของบัณฑิต เช่น พระพุทธดำรัสว่า

คนขึ้นแพน้อยไปในมหาสมุทร พึงจมเสียฉันใด แม้แต่สาธุชน อาศัยคนเกียจคร้าน [คนพาล] ก็ย่อมจมลงได้ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ควรเว้นห่างจากคนเกียจคร้าน มีความเพียรพยายามอย่างนั้นเสีย พึงอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิตผู้สัจด์ ผู้เป็นอารยะ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว เพ่งพินิจ ผู้เร่งระดมความเพียรเป็นนิตย์”^{๑๔}

จะเห็นว่า ในการฝึกตนให้เป็นคนดี ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาชีวิตในเบื้องต้น ต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องจากบัณฑิตเป็นเครื่องนำทาง จึงจะช่วยส่งเสริมให้เกิดความเจริญก้าวหน้าได้รวดเร็ว เท่ากับมีทางลัดมากขึ้น ที่จะนำไปสู่จุดหมายของชีวิตในระดับต่าง ๆ การเสวนากับบัณฑิต ยังได้เห็นแบบอย่างของผู้ประสบผลสำเร็จ และกระทำได้จริงในสิ่งที่นำมาแนะนำ ช่วยให้เกิดความมั่นใจในสิ่งที่กำลังกระทำหรือมุ่งหมายนั้นว่า เป็นสิ่งที่เป็นไปได้จริง และถ้าเพียรพยายามแล้วจะบรรลุถึงจุดหมายนั้นจริง ๆ จึงเกิดกำลังใจ มีความเพียรพยายามในการฝึกฝนพัฒนาตนเพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในระดับต่าง ๆ คือ

...จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพียรบำเพ็ญกุศลธรรมให้เพียบพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอิสระ หยั่งรู้ถึงความเกิดความดับ

^{๑๓} พระธรรมมหาวิราณวัตร, มงคลทีปนี หรือ มงคลสูตร ๓๘ พิศดาร, (กรุงเทพมหานคร: ลูก ส.ธรรมภักดี, ๒๕๑๙), หน้า ๖.

^{๑๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗๒/๑๙๐ ; พ.ฉติ.๒๕/๒๕๖/๒๘๔.

ซ้ำแรกกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์...^{๑๕}

วิริยะที่สัมพันธ์กับการเสวนาบัณฑิต จะเกิดกระบวนการปฏิบัติที่สัมพันธ์ เชื่อมโยงเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน เนื่องจากคำแนะนำจากการเสวนาคบหา เป็นเหตุให้เกิด ศรัทธาความเชื่อ และนำไปสู่การลงมือปฏิบัติด้วยความเพียรพยายาม นอกจากนำไปสู่ผล ในทางโลกียะแล้ว ยังเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความรู้แจ้งปรมาตมด้วยปัญญาได้ ความสัมพันธ์นี้ เริ่มจากการเสวนา เกิดศรัทธา ได้รับคำแนะนำ เกิดความเพียร และจบลงที่ปัญญา ในมังคลัตถที่ปนีอธิบายความเชื่อมโยงในลักษณะนี้ว่า

กุลบุตรผู้เกิดศรัทธาแล้ว ย่อมเข้าไปหาบัณฑิต ครั้นเข้าไปหาแล้วย่อมนั่ง ไกล่ เมื่อนั่งไกล่ย่อมเงี่ยโสต เมื่อเงี่ยโสตแล้วย่อมสดับธรรม ครั้นสดับธรรม แล้วย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อเขา พิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนซึ่งความเพ่งพินิจ เมื่อความทนซึ่ง ความเพ่งพินิจแห่งธรรมมีอยู่ ความพอใจย่อมเกิด เขาเกิดความพอใจแล้วย่อม อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้วย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้วย่อมตั้งความเพียร เขาเป็นผู้มีตนตั้งความเพียรแล้วย่อมทำปรมาตมสักให้แจ้ง และย่อมเห็นแจ้งแทงตลอดปรมาตมสักนั้นด้วยปัญญา^{๑๖}

ความสัมพันธ์ของวิริยะในมงคล ๓๘ นี้ เมื่อเริ่มต้นจากเหตุแวดล้อมภายนอกที่เป็นบุคคลในสังคม ก็หันกลับเข้ามามองความพร้อมที่มีอยู่ในตนเอง พร้อมทั้งถิ่นที่ตนอยู่ อาศัยประกอบกัน ซึ่งมีทั้งลักษณะเกื้อหนุนและปิดกั้นดังต่อไปนี้คือ

(๑) **ลักษณะเกื้อหนุน** ได้แก่การได้อยู่ในประเทศอันสมควร หมายถึง ถิ่นที่อยู่ อาศัยประกอบด้วย สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม ที่เอื้อต่อการทำความเพียร คือ

^{๑๕} อจ.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๐๕, ๒๐๗/๓๖๕, ๓๗๐ ; พ.ศ. ๒๕/๘๘/๑๒๗.

^{๑๖} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **มังคลัตถที่ปนีแปล เล่ม ๒**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑.

ประเทศหรือถิ่นที่อยู่อาศัย ไม่อยู่ในระหว่างการทำศึกสงครามหรือประสบภัยพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ผู้คนต้องอพยพโยกย้ายจากถิ่นที่อยู่อาศัยไปอยู่ที่อื่น ผู้นำประเทศมีวิสัยทัศน์กว้างไกล มีนโยบายสนับสนุนการทำความเพียรให้เกิดความเจริญก้าวหน้าได้ ระบอบการปกครองไม่จำกัดเสรีภาพในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของปัจเจกบุคคล รัฐให้การส่งเสริมและสนับสนุนการประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งของประชาชนอย่างจริงจัง ภายในประเทศมีสถานศึกษากระจายอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ อย่างทั่วถึง เจริญรุ่งเรืองด้วยสรรพวิชาการทั้งทางโลกและทางธรรม ผู้คนในสังคมมากไปด้วยคนดี มีผู้รู้ นักปราชญ์ บัณฑิตอยู่เป็นจำนวนมากพร้อมที่จะถ่ายทอดสรรพวิชาการต่าง ๆ ให้ มีธรรมชาติแวดล้อมที่เอื้อต่อการทำความเพียร การสันตนาการ และสถานที่พักผ่อนในวันหยุดงาน เมื่อถิ่นที่อยู่อาศัยเป็นปฏิรูปเทศ จึงเหมาะสมสำหรับผู้มีองค์ประกอบภายในพร้อมบริบูรณ์คือ เป็นคนสอนง่ายหรือมีอุปนิสัยที่ง่ายต่อการรับการถ่ายทอดวิชาความรู้และคุณธรรมความดีต่าง ๆ ไม่เป็นคนมีโรคติดต่อเรื้อรัง ไม่เป็นคนอวดรู้ เป็นคนขยัน และมีปัญญา^{๑๑} ความพร้อมแห่งองค์ประกอบภายในนี้จัดเป็นบุญอันได้กระทำไว้แล้วในกาลก่อน ซึ่งจะไปสนับสนุนให้การตั้งตนไว้ชอบ คือการตั้งจุดหมายของชีวิต และกำหนดแนวทางไปสู่จุดหมายนั้น ถูกต้อง ตรงจุด ทำให้การทำความเพียรทั้งในขั้นของการแสวงหาความรู้ และการประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ ตรงกับจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึงนั้น ประสพผลสำเร็จเป็นจริงขึ้นมาได้

(๒) **ลักษณะปิดกั้นตัดรอน** หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่เอื้อต่อการทำความเพียรที่จะให้ประสพผลสำเร็จขึ้นมาได้ ในพระอภิธรรมปิฎกเรียกว่า “วิบัติ” แปลว่าข้อเสีย จำแนกออกเป็น ๔ อย่างคือ

๑) คติวิบัติ วิบัติแห่งคติ คือ อยู่ในภูมิ ถิ่น และประเทศ ในสภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะสม ไม่เกื้อกูลต่อการทำความเพียร คนในสังคมมากไปด้วยคนพาล ไม่มีบัณฑิตอาศัยอยู่ ไม่มีสถานศึกษา ไม่เจริญรุ่งเรืองด้วยสรรพวิชาการ

^{๑๑} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๗๔-๗๕.

๒) อุปริวิบัติ วิบัติแห่งร่างกาย คือ ร่างกายอ่อนแอ สุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรคเรื้อรัง ไม่อาจฟันฝ่าอุปสรรคไปได้ จึงไม่เหมาะที่จะทำความเพียรให้เกิดความเจริญก้าวหน้าไปได้

๓) กาลวิบัติ วิบัติแห่งกาล คือเกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติ ไม่สงบเรียบร้อย เกิดภัยสงคราม เกิดความไม่สงบเพราะโจรก่อการร้ายคุกคาม ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากไปด้วยการเบียดเบียน ยกย่องคนพาล คุกคามบัณฑิต ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลไม่ถูกจังหวะ ก็ไม่อาจทำความเพียรให้เกิดความเจริญก้าวหน้าได้ คนดีอาจถูกเบียดเบียนจากคนพาลให้ตกเป็นจำเลยสังคมได้

๔) ปโยควิบัติ วิบัติแห่งการประกอบ คือการตั้งตนไว้ผิดทาง หรือฝักใฝ่ในกิจกรรมที่ผิด ทำการไม่ตรงกับความถนัด ความสามารถ ใช้ความเพียรทำในเรื่องไม่ถูกต้อง^{๙๙}

วิบัติทั้ง ๔ ประการนี้ โดยสาระก็คือ ที่อยู่อาศัยไม่เกื้อกูลต่อการทำความเพียรเกิดมาไม่มีบุญ ร่างกายไม่สมบูรณ์ การตั้งตนไว้ผิดทางหรือทำในสิ่งที่ไม่ตรงกับจุดหมาย แม้จะเพียรพยายามสักปานใด ก็ไม่อาจทำความเพียรพัฒนาให้บรรลุถึงความสำเร็จ หรือเกิดความเจริญก้าวหน้าได้

เมื่อได้สำรวจความพร้อมของตนพร้อมทั้งถิ่นที่ตนอยู่อาศัย ก็เริ่มตั้งความเพียรในการแสวงหาความรู้ เพื่อนำมาเป็นอุปกรณ์สำหรับประกอบอาชีพการงาน เน้นให้ประกอบการทำงานที่สุจริตไม่มีโทษ และสนับสนุนให้ทำความเพียรด้วยการทำงานที่ไม่อากูล ส่วนทรัพย์ที่ได้มาจากการงานอาชีพนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อบำเพ็ญประโยชน์ต่อครอบครัวและสังคม เริ่มจากกิจกรรมการแสวงหาความรู้ เมื่อกระทำไปด้วยความเพียรพยายามจะเกิดเป็นพหุสัจจะ คือ ความเชี่ยวชาญเชิงพุทธิพิสัย มีความรู้ความเข้าใจ ในหลักการและวิชาการแขนงต่าง ๆ

^{๙๙} อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๐/๔๑๑-๔๑๒.

ที่หลากหลาย ทำให้เกิดศิลปะ คือความซ้ำของเชิงทักษะพิสัย เป็นผู้มีกลยุทธ์ในการประกอบ
กิจการงานต่าง ๆ ได้ดี คือทำเป็น เป็นคนมีระเบียบวินัย ส่งเสริมการทำงานให้เป็นระเบียบ
เรียบร้อย จัดไว มีแผนงาน ไม่เลื่อนลอย และเป็นคนมีวาจาสุภาพลิต คือรู้จักพูด พูดเก่ง พูดได้
หลายภาษา มีความสามารถในการสื่อสาร เพื่อประสานความร่วมมือจากบุคคลต่าง ๆ ใน
หลายสาขาอาชีพ สนับสนุนการทำงานให้เกิดความเจริญก้าวหน้าได้รวดเร็ว

การกระทำด้วยวิริยะในศัพท์เฉพาะว่า “อนากุล” แปลว่า “ความเป็นผู้มีการงาน
ไม่อากุล”^{๑๙} ได้แก่ ความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน คำว่า “อากุล” มีความหมายตรงข้าม
ว่า “เกียจคร้าน”^{๒๐} หรือ “การไม่ทำ การทำไม่สมควร และการทำย่อหย่อน”^{๒๑} ฉะนั้น คำว่า
ทำงานไม่อากุล ก็คือทำด้วยความเพียร ขยายความก็คือ “เป็นผู้รู้จักกาล ทำสมควร ไม่
เกียจคร้าน ถึงพร้อมด้วยความเพียร [และทรัพย์]...อันตนได้มาแล้วด้วยความเพียร กล่าวคือ
ความหมั่น...อันตนรวบรวมด้วยกำลังแขน...อันตนยังเหน็ดให้ไหลแล้ว ๆ ให้เกิดขึ้น...”^{๒๒}
และมีความหมายเน้นการกระทำที่สุจริต ประกอบด้วยธรรม จัดเป็นอนวัชกัมม คือ
การงานที่ไม่มีโทษหรือ “...เพราะความที่การงานไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมเสีย...”^{๒๓}
ปิ่น มุทุกันต์ กล่าวถึงวิธีทำงานไม่ให้อากุลมีลักษณะ ๔ ประการคือ

- ๑) เต็มใจทำ [ฉันทะ ความพอใจ]
- ๒) แข็งใจทำ [วิริยะ ความเพียร]
- ๓) ตั้งใจทำ [จิตตะ เอาใจจดจ่อ]
- ๔) เข้าใจทำ^{๒๔} [วิมังสา ไคร่ครวญด้วยปัญญา]

^{๑๙} อภ.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๕.

^{๒๐} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๒, หน้า ๓๔๒.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๗.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

^{๒๓} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๒, หน้า ๒๙๙.

^{๒๔} ปิ่น มุทุกันต์, มงคลชีวิต, (พระนคร:รุ่งเรืองธรรม,๒๕๑๒),หน้า ๑๙๕.

การทำงานในลักษณะ ๔ ประการนี้ วัริยะจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับข้อ ๒ คือแข็งใจทำ แต่เมื่ออาศัยลักษณะที่เหลือนั้นเป็นองค์ประกอบร่วมกัน จะทำให้การทำงานไม่อาฏูล คือไม่คั่งค้าง และสำเร็จลงด้วยดี

ในแง่คุณค่าของทรัพย์ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงสิ่งที่ได้มาด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยทางสุจริตชอบธรรม พระธรรมปิฎกกล่าวถึงเกณฑ์วัดคุณค่าของทรัพย์ว่า “ไม่ได้วัดที่ปริมาณว่าได้มาเท่าใด แต่วัดที่จะได้มาโดยวิธีใด และการนำทรัพย์ไปใช้เพื่อจุดหมายอะไร”^{๒๕} มงคล ๓๘ จึงเน้นที่มาของทรัพย์ว่าจากการทำงานที่สุจริต (อนวัชกัมม) และความเพียรพยายาม และจุดหมายของการใช้ทรัพย์ เพื่อบำรุงบิดามารดา สงเคราะห์บุตร ภรรยา สงเคราะห์ญาติ และทำประโยชน์ต่อสังคม ดังปรากฏพระพุทธดำรัสในจุนนิยบทว่า “คฤหบดี...การสงเคราะห์ญาติ...ด้วยโภคะทั้งหลายที่ตนได้มาด้วยความเพียรคือความหมั่นให้เกิดขึ้นอันชอบธรรม ได้มาโดยธรรม”^{๒๖}

เมื่อได้ใช้ความเพียรพัฒนาตนในทางด้านเศรษฐกิจแล้ว ก็หันมาปรับปรุงคุณภาพชีวิตในทางด้านจิตใจเพื่อให้เกิดดุลยภาพที่สมบูรณ์ โดยเริ่มจากการงดเว้นบาป สำนวมจากการดื่มน้ำเมา และความไม่ประมาท เป็นข้อปฏิบัติในขั้นเชื่อมต่อไปสู่การพัฒนาจิตใจ ซึ่งมีลักษณะส่งเสริมสนับสนุนกัน วัริยะจะสัมพันธ์อยู่ในความไม่ประมาท โดยอาศัยการงดเว้นบาปและสำรวมจากการดื่มน้ำเมาเป็นแนวปฏิบัติ

การงดเว้นบาป เป็นการหลีกเลี่ยงจากการเบียดเบียนผู้อื่น การสำรวมจากการดื่มน้ำเมา เป็นการป้องกันไม่ให้เบียดเบียนตนเอง ถือว่าเป็นการทำความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมให้เจริญงอกงามด้วยความไม่ประมาท^{๒๗} ซึ่งจัดเป็นภาวนาปธาน ในปธานคือความเพียร ๔ อย่าง

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** (ฉบับปรับปรุงและขยายความ) ,หน้า๗๘๙-๗๙๒.

^{๒๖} อัง.จตุกก.อ.(ไทย) ๓/๒๕.

^{๒๗} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๕**, หน้า ๑๘๕.

ในขั้นต่อไป เมื่อตั้งอยู่ในความไม่ประมาทแล้วก็แสวงหาความรู้ในขั้นพัฒนาจิตใจในระดับพื้นฐานคือ

การเคารพบุคคลที่ควรเคารพ ทำให้ตระหนักรู้ถึงคุณธรรมความดีที่มีอยู่จริงในบุคคลเหล่านั้น เชื่อมันว่า ท่านเหล่านั้นประสบผลสำเร็จขึ้นมาได้ในชีวิตจริง เพราะอาศัยการกระทำที่ประกอบด้วยความเพียรพยายาม

การเคารพธรรม ทำให้เกิดศรัทธาเชื่อมั่นอย่างมั่นคงต่อความเป็นเหตุเป็นผลของพระธรรมว่า เมื่อพากเพียรปฏิบัติ ย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ จึงน้อมตัวเข้าหาบุคคลผู้เป็นต้นแบบของความดีงามด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน ส่งเสริมให้กระบวนกรถ่ายทอดคุณธรรมความดีงามจากบุคคลอื่นมาสู่ตนได้ง่าย แล้วยินดีในการพากเพียรปฏิบัติเพื่อละอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมให้เจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป และการฝึกฝนพัฒนาดตนจะเกิดประสิทธิภาพได้ดี เพราะเป็นผู้ขยันฟัง เพื่อเป็นกระจกเงาส่องตนให้มองเห็นข้อดีข้อเสียจะได้เสริมส่วนพร่องรักษาสวนดีให้เจริญรุดหน้าต่อไป บวกกับความกตัญญูรู้คุณทำให้เกิดทัศนคติที่ดี มองเห็นคุณค่าที่มีอยู่จริงในตัวของคนอื่น ทำให้ผู้อื่นอยากถ่ายทอดคุณธรรมความดีต่าง ๆ ให้

จะเห็นว่า วัริยะที่สัมพันธ์กับธรรมหมวดนี้ มีลักษณะเชื่อมโยง ภายในหัวข้อธรรมส่งผล รับช่วง และเกื้อหนุน ให้ก้าวหน้าไปสู่ความดีงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือความตระหนักเห็นความสำคัญของบุคคลอื่น และเชื่อในความเป็นไปได้จริงของหลักธรรมที่ปฏิบัติแล้วย่อมได้รับผลจริง ทำให้เกิดความยินดีที่จะทำความเพียรเพื่อให้เข้าถึงผลสำเร็จในระดับต่าง ๆ อย่างไม่รู้จักอึดจักพ้อในกุศลธรรม เกื้อหนุนให้เกิดความเจริญก้าวหน้าไปตามลำดับ เพราะอาศัยชักจูงจากการฟังบ่อย ๆ ด้วยความกตัญญูรู้คุณต่อแหล่งที่มาของความรู้ ทั้งจากบุคคลและสถานที่ที่เป็นแหล่งความรู้นั้น

และด้วยความไม่รู้จักอึดจักพ้อในกุศลธรรม ซึ่งเป็นความเพียรที่ขยายออกจากคำว่าสันโดษ จึงเพียรพยายามต่อไปเพื่อพัฒนาจิตใจให้ประณีตขึ้น หลักปฏิบัติก็จะเชื่อมโยงไปถึงหลักธรรมในหมวดการแสวงหาความรู้เบื้องต้นสูงไล่ตนให้เต็มที่ ซึ่งประกอบด้วยขั้นตีความอดทน ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย การพบเห็นสมณะ และการสนทนาธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนกัน แสดงว่า ความอดทนก็คือความเพียรเพื่อละกิเลสหรืออกุศลธรรม หลักปฏิบัติที่เกื้อหนุนคือ การสนทนาธรรม เพื่อขจัดความสงสัย แลกเปลี่ยนความรู้ ประสพการณ์ ทบทวน

ความรู้ความจำ และบวกกับเป็นคนสอนง่าย จึงตั้งใจและเต็มใจในการยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นมาพัฒนาตน ไม่เป็นคนหัวดีอ ตีตนเสมอ หรือยกตนข่มท่าน ซึ่งจะปิดกั้นการพัฒนา ไม่ให้เกิดปัญญาที่จะนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าได้

มงคล ๓๘ จึงวาง “การพบเห็นสมณะ” ไว้เป็นขั้นสุดท้ายของการแสวงหาธรรมะ เบื้องสูงใส่ตัว เพื่อเป็นขั้นต่อเชื่อมโยงไปสู่ขั้นของการลงมือปฏิบัติจริงต่อไป

ในขั้นปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลส มงคล ๓๘ แสดงหลักปฏิบัติและผลของการปฏิบัติไว้ครบถ้วนคือ การทำความเพียรเผากิเลส ๑ การประพฤติอย่างประเสริฐ ๑ การเห็นแจ้ง อริยสัจ ๑ และบรรลุนิพพาน ๑

วิธีะในคำว่าตบะ หมายถึง “ธรรมเครื่องเผากิเลส ความเห็นแก่ตัว และความเกียจคร้าน”^{๒๘} บุญมา จิตจรัสกล่าวว่าตบะได้แก่ “ธรรมที่มีเดช มีอำนาจ สามารถเผาผลาญบาปอกุศลให้หมดไป เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อบาปอกุศล”^{๒๙} สวัสดิ์ ทองมีเพชรกล่าวว่า การบำเพ็ญตบะหมายถึง “การทำความเพียรเผาผลาญความชั่ว คือกิเลสทุกชนิดให้ร้อนทนอยู่ไม่ได้”^{๓๐}

ดังนั้น การบำเพ็ญตบะ หมายถึง การทำความเพียรเผากิเลส ซึ่งเป็นต้นเหตุของความชั่วให้หลุดพ้นออกไปจากจิต ทำจิตให้สะอาดผ่องใส หมดทุกข์ ซึ่งจัดเป็นการประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อขัดเกลาดนเองให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิต ในมหาสิหนาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงการบำเพ็ญเพียรประพฤติพรหมจรรย์ของพระองค์ก่อนตรัสรู้ธรรมว่า

ดูก่อนสารีบุตร อนึ่ง เราย่อมนำใจการประพฤติพรหมจรรย์ประกอบด้วย
องค์ ๔ คือ เราเป็นผู้บำเพ็ญตบะ และเป็นเยี่ยมกว่าผู้บำเพ็ญตบะทั้งหลาย

^{๒๘} พุทธทาส ภิกขุ, **ทศพิธราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๙๕.

^{๒๙} บุญมา จิตจรัส, **มงคล ๓๘ ประการ**, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๓), หน้า ๒๙๑.

^{๓๐} สวัสดิ์ ทองมีเพชร, **สารัตถธรรมเพื่อการพัฒนา (คู่มือสอนจริยธรรมและคุณธรรมสำหรับผู้บริหาร)**, (นครปฐม:สถาบันพัฒนาผู้บริหารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๖), หน้า ๒๓๓.

เราประพาศิเคราะห์หมอง และเป็นเยี่ยมกว่าผู้ประพาศิเคราะห์หมองทั้งหลาย เราเป็นผู้เกลียดบาปและเป็นเยี่ยมกว่าผู้เกลียดบาปทั้งหลาย เราเป็นผู้สงัดและเป็นเยี่ยมกว่าผู้สงัดทั้งหลาย^{๓๑}

พระพุทธดำรัสนี้ แสดงถึงการประพาศิพรหมจรรย์กับการบำเพ็ญตบะว่า เป็นการกระทำที่สอดคล้องเป็นอันเดียวกัน จุดหมายสูงสุดของการประพาศิพรหมจรรย์ก็คือ เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง ดับกิเลสกองทุกข์โดยสิ้นเชิง ถือว่าเสร็จกิจในการประพาศิพรหมจรรย์อย่างสมบูรณ์ ไม่มีกิจอื่นที่จะกระทำอีกต่อไป นอกจากหน้าที่เกื้อกูลต่อชาวโลกเท่านั้น

ผลจากการบำเพ็ญตบะและประพาศิพรหมจรรย์ คือ จิตไม่หวั่นไหวในโลกธรรม จิตไม่โศก จิตปราศจากธุลี และจิตเกษม ซึ่งเป็นผลจากการทำความเพียรโดยสืบต่อมาตามลำดับ เป็นผลของการฝึกจิตให้เกิดคุณภาพ ดำรงสภาวะอยู่เหนือการครอบงำของโลกธรรมทั้งปวง

๓.๒.๒ วิริยะในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

โพธิปักขิยธรรม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า“อภิญญาเทสิตธรรม”^{๓๒} เป็นหมวดธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่จะนำพามนุษย์ไปสู่ความรู้แจ้งและพ้นทุกข์ในวัฏสงสาร ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่จัดเป็นส่วนโลกุตระธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนให้พระสงฆ์สาวกฝึกฝนอบรม ให้เกิดความชำนาญคล่องแคล่ว ให้เกิดความชัดเจน ชื่นใจ แล้วพึงสั่งเสีย เจริญ และการทำให้มาก ก็จะทำให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นาน “เพราะโพธิปักขิยธรรม เป็นมรรคาที่นำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์”^{๓๓} โดยตรง ในสัมปสาทนียสูตร แสดงการแจกแจง

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๗/๑๕๕-๑๕๖.

^{๓๒} อภิญญาเทสิตธรรม หมายถึงธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยความรู้ยิ่ง อ้างใน สุชีพร ปุณฺณานุกาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒๖.

^{๓๓} ชัยพฤกษ์ เพ็ญวิจิตร, พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๙), หน้า ๒๑๒.

หัวข้อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังนี้คือ

...พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งได้แก่ กุศลธรรมเหล่านี้คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบศ ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำให้แจ้ง ซึ่ง เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน นี่ก็เป็นข้อธรรมที่เยี่ยมในกุศลธรรมทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงรู้อย่างธรรมข้อนั้นได้หมดสิ้น...^{๓๔}

ข้อความนี้ นอกจากแจกแจงหมวดธรรมแล้ว ยังแสดงผลอันเกิดจากการปฏิบัติ ตามหลักโพธิปักขิยธรรมไว้อย่างครบถ้วน เพราะความเป็นเยี่ยมในกุศลธรรมของ โพธิปักขิยธรรม พระพุทธองค์จึงตรัสให้รวบรวมไว้ให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อความตั้งมั่นแห่ง พระสัทธรรม ในอันที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่พหุชน เห็นได้จากพระพุทธดำรัสในปาสาทิก สุตระที่สมกาย ปาฏิกวรรค ดังนี้ คือ

เพราะเหตุนี้แหละดูก่อนจุนทะ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ใด อันเราแสดงแล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง [อภิปัญญาเทสิตธรรม] บริษัททั้งหมดเที่ยว ฟังพร้อมเพรียงกัน ประชุม รวบรวม ตรวจตราอรรถด้วยอรรถ พยายามด้วยพยายาม ในธรรม เหล่านั้น โดยวิธีที่จะทำให้พรหมจรรย์นี้พึงเป็นไปตลอดกาลยืดยาว ตั้งมั่นอยู่สิ้น กาลนาน พรหมจรรย์นั้นจึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่มนุษย์ทั้งหลาย...^{๓๕}

^{๓๔} ที.ปา. (ไทย)๑๑/๑๔๕/๑๐๕-๑๑๐.

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย)๑๑/๑๗๗/๑๔๐.

วิธีะ ซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ไปสู่ความรู้แจ้งสัจธรรม จะแสดงบทบาทและหน้าที่ต่าง ๆ กัน ตามวัตถุประสงค์ของหมวดธรรมที่นำไปใช้ โดยสัมพันธ์กับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ ๗ หมวดดังนี้คือ

(๑) วิธีะในสติปัฏฐาน ๔

คำว่าสติปัฏฐาน แปลว่า “ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่ตั้งของสติ หรือการที่สติเข้าไปตั้งอยู่”^{๓๖} หมายความว่า การใช้สติให้กำหนดอยู่กับฐานกาย เวทนา จิต และ ธรรมโดยใช้สติกำหนดให้รู้เท่าทันตามสภาวะที่เจตสิกต่าง ๆ อันเกิดกับจิต มิให้ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเป็นไปตามอำนาจของกิเลส การใช้ความเพียรเพื่อเป็นพลังขับเคลื่อนการปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๔ ไปสู่ความพ้นทุกข์ พิจารณาได้จากพระพุทธพจน์ในอุทเทสแห่งสติปัฏฐานสูตรดังนี้ คือ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลुธรรมที่ถูกต้อง เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ...[คือ] ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกาย...เวทนาในเวทนา...จิตในจิต...ธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้...^{๓๗}

จากพระพุทธพจน์นี้จะพบว่า ความเพียรในฐานะองค์ธรรมขับเคลื่อนสติปัฏฐาน ๔ มีองค์ประกอบร่วมคือสติและสัมปชัญญะ เรียกเป็นศัพท์เฉพาะในกรณีนี้ว่า “อาตาปี สติมา และสัมปชาโน”^{๓๘}

^{๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๙.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๔๐๒/๒๔๘ - ๓๑.

^{๓๘} ดู อาตาปีสูตร ขุ.ฉติ (ไทย) ๒๕/๓๔/๓๐๕.

พระภิกษุวิริยคุณ ให้ความหมายอาตาปีโดยสังเขปว่า “การประกอบความเพียรมั่น รู้อยู่เสมอ ไม่เผลอ”^{๓๕} คำว่าความเพียรมั่นในที่นี้ หมายถึงความเพียรเพิกกิเลสให้เร่าร้อน มีรูปวิเคราะหฺ์ดังนี้คือ “ชื่อว่า อาตาปี เพราะอรรถว่า ย่อมเผาผลาญกิเลสในภพ ๓ คำว่าอาตาปีนี้ เป็นชื่อของวิริยะ อาตาปีของภิกษุนี้มีอยู่ เหตุนี้ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าอาตาปี”^{๔๐}

ความหมายในลักษณะนี้ เป็นอานุภาพของวิริยะ ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่กำจัดกิเลสในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ความสัมพันธ์ของวิริยะกับสติและสัมปชัญญะปรากฏในมหาปริณิพพาสูตรว่า

“...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย...ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯลฯ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก...”^{๔๑}

ในกระบวนการของความสัมพันธ์กันนั้น อาตาปี จะเป็นตัวเร่ง กระตุ้นให้การทำหน้าที่ของสติตื่นตัวต่อการกำหนดพิจารณาภายใน เวทนา จิต ธรรม ไม่ให้เกิดความเผลอเรอ ไม่พัวพันเพื่อนเลือนลอย จะคอยควบคุม หนุนสติให้พร้อมต่อการคอยรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ไม่ให้เกิดความผิดพลาด ไม่เปิดโอกาสให้นิ वर्ณ ๕ และอกุศลธรรมอื่น ๆ ครอบงำจิตได้

สัมปชานโน ความรู้ตัว คือขณะที่ใช้ความเพียรประคองสติกำหนดอารมณ์พระกรรมฐานอยู่ สัมปชัญญะจะช่วยให้กำหนดแน่วแน่อยู่ในปัจจุบันขณะ ทำให้การปฏิบัติดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง ทำให้จิตเข้มแข็งรู้เท่าทันว่า ขณะใดบ้างที่เผลอสติ ก็จะทำหน้าที่

^{๓๕} พระภิกษุวิริยคุณ (เผด็จ ทตฺตชีโว), พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ, (ปฐมฐาน: มุถุนิธิธรรมกาย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๒.

^{๔๐} ม.ม.อ.(ไทย) ๑๗/๖๖๘ ,๑-๑/๑๓๐.

^{๔๑} ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๐/๑๑.

พระองค์สาคอยปรับให้เข้าสู่ร่องรอย ให้กำหนดอยู่ในฐานใดฐานหนึ่งที่กำหนดพิจารณาเป็น
อารมณ์อยู่ เมื่อได้ใช้ความเพียรเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ติดต่อกันไปจนจบรอบสติจะ
กลายเป็นมหาสติพิจารณาอารมณ์ได้คมชัดแน่วแน่ยิ่งขึ้น สามารถขจัดภิชณาและโทมนัสลง
ได้ ส่วนสัมปชานาก็จะกลั่นตัวกลายเป็นสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติหลุดพ้นเข้าสู่
โลกุตระธรรมได้ต่อไป

(๒) สัมมัปธาน ๔

สัมมัปธาน แปลว่า ความเพียรที่ตั้งไว้ชอบ^{๔๒} หมายความว่า ความเพียรที่เป็น
หลัก เป็นประธาน ความเพียรที่บุคคลตั้งไว้ดี ตั้งไว้ถูก เพื่อสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าใน
กุศลธรรม ในปาจิณาทีสูตร คังคาเปยยาลวรรค สัมมัปธานสังยุต ทรงแสดงในลักษณะให้คำ
กำจัดความไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเจริญสัมมัปธาน ๔ กระทำให้มากซึ่ง
สัมมัปธาน ๔...ย่อมเป็นผู้โน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายาม प्रารภความเพียร
พระองค์จิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ๑
เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ๑
เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อความมียิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อความ
ไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเจริญสัมมัปธาน ๔ กระทำให้มากซึ่งสัมมัปธาน ๔
อย่างนี้แล ย่อมเป็นผู้โน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน^{๔๓}

^{๔๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี .วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้น
ตังกรุ๊ป), หน้า ๕๕๒.

^{๔๓} ส.ส. (ไทย) ๑๙/๖๕๑-๖๖๒๓๙๙-๓๔๐.

พระพุทฺธพจน์นี้ ทรงแจกแจงหัวข้อของสัมมปธาน ๔ พร้อมทั้งการสร้าง ความ
พอใจในกุศลธรรม แล้วเกิดความเพียรในการปฏิบัติโดยพยายาม ปรรวาทความเพียรในการ
ระคองจิตไว้ในกุศลธรรม

สัมมปธาน ๔ จะเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับสติปัฏฐาน ๔ โดยอาศัยสัมมปธาน ๔ เป็น
แกนยื่นหรือบทตั้ง แล้วสงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ เป็นองค์ประกอบดังนี้คือ

๑) สังวรปธาน เพียรระวังมิให้บาปอกุศลเกิดขึ้นในสันดาน คือการระมัดระวัง
มิให้บาปอกุศลได้ช่องได้โอกาสเกิดขึ้น ขณะใช้สติกำหนดพิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม

๒) ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่การละนิวรณ์ ๕
ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน รวมทั้ง อกุศลมูล ๓ สังโยชน์ ๗ และ อภิชฌาและโทมนัส

๓) ภาวนापธาน เพียรเจริญกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ได้แก่การเจริญสติปัฏฐาน
ทั้งหมด

๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลไว้มิให้เสื่อม ได้แก่การทำหน้าที่ขององค์ธรรม
ทั้ง ๓ ข้อคือ อาตปปี สติมา และสัมปชาโน ช่วยระคองกุศลธรรมให้ดำเนินต่อเนื่องกันไป
จนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย คือกำจัดอภิชฌาและโทมนัสได้สิ้นเชิง

(๓) วิริยะในฐานะที่เป็นอิทธิบาท

อิทธิบาทแปลว่า “ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ”^{๔๔} เป็นแนวทางปฏิบัติ
เพื่อบรรลุความสำเร็จในกิจตามวัตถุประสงค์ หรือเป้าหมายที่ตั้งไว้ วิริยะในอิทธิบาท ๔
มีความหมายโดยอรรถว่า “ความเพียรเป็นคุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์”^{๔๕} หมายถึง
ความกล้าหาญ แก้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่กลัวต่ออุปสรรคและความ
ยากลำบากใด ๆ เมื่อรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึงแม้ต้องใช้เวลาที่ยาวนานเป็น
ปี ๆ ก็จะไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่จะเอาชนะให้ได้ และทำให้สำเร็จให้ได้ เช่น

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๔๒.

^{๔๕} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๐/๑๖๒.

นักบวชในลัทธินอกพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลหลายท่าน เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแล้วขอบวช ครั้นได้ทราบว่ นักบวชนอกศาสนาที่จะบวชในพระพุทธศาสนา จะต้องประพฤติวัตรทดสอบตนเองก่อนเป็นเวลา ๔ เดือน ก็ไม่เกิดความท้อถอย กล่าวหาญในการเสนอตัวประพฤติวัตรทดสอบเพิ่มเป็นเวลาถึง ๔ ปีก็มี^{๔๖} คนที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงาน หรือปฏิบัติธรรม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่า วิริยะสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่งประกอบกัน

พระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ มีอยู่หลายแห่ง ยกตัวอย่าง เช่น ในอปากระสูตรปาวาลวรรคตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาทเป็นไฉน มรรคาใด ปฏิปทาใด ย่อมเป็นไปเพื่อการได้อิทธิ เพื่อประสพอิทธิ มรรค ปฏิปทานี้ เรียกว่าอิทธิบาท...

...ภิกษุอาศัยวิริยะ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่มีจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียวนี้เรียกว่าวิริยะสมาธิ....วิริยะนี้ด้วย วิริยะสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วยนี้เรียกว่าอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยะและปธานสังขาร..

ความเชื่อมโยงของวิริยะจากสัมมปธาน ๔ มาสู่อิทธิบาท ๔ เห็นได้จากคำว่า “ปธานสังขาร” ซึ่งมีความหมายตรงกันว่า “เพื่อละอกุศลและเจริญกุศลธรรมให้เจริญอกงามไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป” นอกจากนั้น ความเพียรในการเจริญอิทธิบาท ๔ นอกจากวิริยะซึ่งเป็นองค์ประกอบโดยตรงแล้ว ในการเจริญอิทธิบาททุกข้อ ต้องใช้วิริยะเป็นองค์ธรรมขับเคลื่อน เห็นได้จากพระพุทธดำรัสสอนท้าวว่า “เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไปจากที่มีไช้ฝั่ง สู่อันเป็นฝั่ง”

อิทธิบาท ๔ จะเกิดเป็นผลสำเร็จขึ้นมาได้ก็โดยอาศัย ความเพียรพยายาม เรียกว่า ปธานสังขาร แปลว่า ความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่งทุกข้อไป จะเห็นได้จาก

^{๔๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๗๒๔-๒๗๒.

พระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุณัณยังฉันทะ...วิริยะ...จิตตะ...วิมังสา...ให้เกิดขึ้น พยายาม ระดม ความเพียร ประคับประคอง ตั้งจิตไว้ “ นอกจากนั้น ในหลักของการนำมาปฏิบัติจริง อธิติบาท ทั้ง ๔ ข้อ จะเป็นองค์ประกอบที่เกื้อหนุนกันไป และมักมาด้วยกันเสมอ เช่น เมื่อเกิดฉันทะ ความพอใจในจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะทำให้เกิดความพากเพียรในการกระทำ เพื่อเข้าถึงจุดหมายนั้น ในขณะที่พากเพียรกระทำ จิตใจก็จะจดจ่อต่อการกระทำนั้น พร้อมกับใช้วิมังสาคือปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง ให้การกระทำนั้นอยู่ในร่องรอยไม่เผลอกนอกทาง และเมื่อพากเพียรกระทำไป โดยการเกื้อหนุนของปธานสังขาร ก็จะบรรลุถึงเป้าหมายได้ ที่ แยกออกเป็น ๔ หัวข้อ ก็เพื่อสื่อเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่เป็นแกนนำ ในการชักจูงหัวข้อ อื่น ๆ ตามแต่กรณีไป ในอภิธรรมปิฎกเรียกอธิติบาทว่าอธิปัตติ ๔^๗ เป็นการกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าในกรณีนั้น ๆ

(๔) วิริยะในฐานะที่เป็นอินทรีย์

วิริยะในอินทรีย์ ๕ เรียกโดยศัพท์ว่า “วิริยอินทรีย์” มีความหมายโดยอรรถว่า^{๗๘} “เป็นใหญ่” คือเป็นใหญ่ในการกวาดล้างอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามให้หมดสิ้นไป ในสุตติกสูตร อินทรีย์สังยุต แสดงไว้ ๕ ประการ คือ

๑) ศรัทธา หรือ สัทธินทรีย์ แปลว่า ความเชื่อ โดยสาระคือ เชื่อในตถาคตโพธิ์ สัทธา หน้าที่ของศรัทธาคือความน้อมใจลงในเหตุผล มั่นใจในความดีในสิ่งที่ตนนับถือปฏิบัติ

๒) วิริยอินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความเพียร พึงเห็นได้ในสัมมัปธาน ๔ โดยสรุปคือ เพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในการเจริญกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะคือ การยกจิตไว้ ความเพียรพยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้า ไม่ท้อถอย

^{๗๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑-๔๔๒/๓๐๓-๓๐๙.

^{๗๘} ดู ที.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๑๖.

๓) สตินทรีย์ พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔ สติ แปลว่า การมีสติครองตัวที่ขบถยั้ง สามารถระลึกรู้ถึงกิจที่ทำคำที่พูดแล้วแม่นยำได้ สติมีหน้าที่คือ การคอยกำกับดูแล ระลึกได้ กำกับใจไว้กับกิจ นึกได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

๔) สมาธินทรีย์พึงเห็นได้ในฌาน ๔ หมายถึง การทำภาวะปล่อยวางให้เป็น อารมณ์แล้วได้สมาธิเอกัคคตาแห่งจิต มีหน้าที่คืออวิกเขปะ ทำจิตไม่ให้ซัดส่าย ความหมาย สามัญคือ ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

๕) ปัญญินทรีย์พึงเห็นในอริยสัจ ๔ คือการรู้อริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง หรือการมีปัญญา ความประกอบด้วยปัญญาที่ยั่งยืนถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไปซึ่งเป็นอริยะ ทำลายกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญาคือ ญาณทัสสนะ การเห็นความจริง ความหมายโดยสามัญคือความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ การหยั่งรู้หรือการรู้เท่าทันสภาวะ^{๔๙}

ความสัมพันธ์ของวิริยะในอินทรีย์ ๕ ต่างเป็นองค์ประกอบ เป็นปัจจัยส่งผล ต่อเนื่องกันคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรทำให้สติมั่นคง ทำให้เกิด ประสิทธิผลในการกำหนดอารมณ์จนได้สมาธิ สมาธิทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ มองเห็น โทษของอวิชชาตัณหา อุปาทาน มองเห็นคุณค่าของพระนิพพาน สงบประณีต ดีเยี่ยม แล้ว หมุนเวียนเป็นสมาธินทรีย์อีก จนเกิดความแก่กล้า เรียกว่า เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

วิริยะที่จัดเป็นอินทรีย์นี้ เป็นหลักธรรมในกรณีที่เป็นใหญ่ในการกำจัดกวาดล้าง อกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามคือความหดหู่ ท้อถอยหงอยซึม และสร้างความพร้อมในการทำงาน ในขุททกนิกาย ปาฏิกวรรค กล่าวถึงหน้าที่ของวิริยะว่า เป็นใหญ่ในหน้าที่ประคองหรือคอย ยกจิตไว้ กำจัดกวาดล้างอกุศลคือความเกียจคร้านเป็นต้น ให้หมดสิ้นไป^{๕๐}

หลักทั่วไปของอินทรีย์ ๕ วิริยะจะคู่กันกับสมาธิ ปัญญาคู่กับศรัทธา จะต้องปรับ ให้แต่ละคู่เกิดความสมดุลย์กัน ถ้าความเพียรหย่อนแต่สมาธิกล้าแข็งไป ก็จะทำให้เกิดความเกียจ

^{๔๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๓๐๔-๓๑๙.

^{๕๐} ส.ม.นา. (ไทย) ๑๙/๔๗๑-๔๘๙/๓๐๔-๓๑๙.

คร้านเข้าครอบงำ แต่ถ้าความเพียรแรงไป แต่สมาธิอ่อน ความฟุ้งซ่านก็จะครอบงำจิตได้ ฉะนั้น ต้องปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน เมื่อปรับอินทรีย์ให้เกิดความสมดุลกันทั้งคู่ การปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินกิจการต่าง ๆ ก็จะดำเนินไปได้อย่างราบรื่นและได้ผลดี

เมื่อหลักการของอินทรีย์ ๕ เป็นเช่นนี้ การใช้ความเพียรจึงต้องคำนึงถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ด้วย การใช้ความเพียรในอินทรีย์ ๕ ก็คือการทำให้พอเหมาะพอดีกับสมาธิ จึงจะสามารถกวาดล้างอกุศลธรรมได้ การใช้ความเพียรที่หย่อนหรือตึงเกินไปในแง่นี้ ให้ดูสมาธิเป็นเกณฑ์ในการปรับเพิ่มหรือลดลง เมื่อได้ส่วนก็จะสามารถนำไปสู่เป้าหมายคือความพ้นทุกข์ได้

(๕) วิริยะในฐานะที่เป็นพละ

คำว่า พละ แปลว่าพลังหรือกำลังมี ๕ ประการคือ

- ๑) สัทธาพละ กำลังคือความเชื่อ
- ๒) วิริยะพละ กำลังคือความเพียร
- ๓) สติพละ กำลังคือความระลึกได้
- ๔) สมาธิพละ กำลังคือความตั้งมั่นแห่งจิต
- ๕) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญาความรู้^{๕๑}

พละ ๕ มีพระพุทธานุญาตแสดงไว้ดังนี้ คือ

ภิกษุทั้งหลาย พละ ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน คือ สัทธาพละ ๑

วิริยะพละ ๑ สติพละ ๑ สมาธิพละ ๑ ปัญญาพละ ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พละ

๕ ประการนี้แล^{๕๒}

วิริยะในพละ ๕ มีความหมายโดยอรรถว่า “เป็นเครื่องอุปถัมภ์หรือไม่หวั่นไหว” หมายความว่า เมื่อวิริยะกลั่นตัวจากอินทรีย์มาเป็นพละ ก็จะกลายเป็นตัวอุปถัมภ์ ทำให้เกิด

^{๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐๕-๗๑๖/๓๘๕.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕.

ความตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ในการทำกิจกำจัดอกุศลธรรม ทั้งในระดับโลกียะและโลกุตระ พระเทพเวทีกล่าวว่า “เป็นพลังคุ้มกันตัว ทำให้อกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามไม่อาจเข้าครอบงำทำอันตรายได้”^{๕๓} สุวินัย ภารณวลัยกล่าวว่า

“พลังซึ่งก่อรูปจากอินทรีย์ แล้วพัฒนาตกผลึกกลายเป็นความมั่นคง แข็งแรง เกิดพลังกำลังทะลุทะลวงกิเลสตัณหาอุปาทานต่าง ๆ ถอดถอนอาสวะ อนุสัยที่ละเอียดยิ่ง ๆ ขึ้นไป”^{๕๔}

จะเห็นว่า วิริยอินทรีย์ เป็นความเพียรที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการกำจัดกวาดล้าง อกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามคือความหดหู่ ท้อถอย หงอยซึม แต่เมื่อได้พัฒนาจนกลายเป็นพลัง ก็จะเป็นพลังคุ้มกันเพื่อป้องกันมิให้บาปอกุศลเกิดขึ้นมาครอบงำจิตได้ การฝึกฝนพัฒนาตนก็จะก้าวหน้าราบรื่น ไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้นมารบกวนจิตให้เกิดความถดถอยได้ อินทรีย์ ๕ กับ พละ ๕ ในความหมายของการเจริญกุศลตามหลักภาวนาปธาน จัดเป็นอุปการธรรมสำหรับ หนุนการเจริญสติปัฏฐาน ๔ พระคันธสाराภิงค์กล่าวว่า

“...ความเพียรในการเจริญสติปัฏฐานนี้ จะต้องนึกถึงความเป็น อินทรีย์คือธรรมที่เป็นใหญ่ และต้องถึงความเป็นพละ คือธรรมที่มีกำลังจึงจะรู้ แฉ่งได้...”^{๕๕}

แสดงให้เห็นว่า อินทรีย์กับพละในแง่ของการปฏิบัติถ้าเข้าคู่กัน เป็นคุณสมบัติ ของกันและกัน คือทั้งเป็นใหญ่และมั่นคงไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้านต่ออุปสรรคใด ๆ จะ ทำให้การปฏิบัติบรรลุผลได้เร็ว

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๗๐.

^{๕๔} สุวินัย ภารณวลัย, มองอย่างตะวันออก เล่ม ๑, หน้า ๓๘๓.

^{๕๕} พระคันธสाराภิงค์, การเจริญสติปัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร : น.จ.ก.พันธ์ พัลลิสซิง, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒.

(๖) วิริยะในฐานะที่เป็นโพชฌงค์

คำว่าโพชฌงค์ แปลว่า องค์ประกอบแห่งปัญญาตรัสรู้^{๕๖} “เป็นหลักกรรมชุดสนามปฏิบัติการทางปัญญา”^{๕๗} หรือ “หลักธรรมที่ช่วยให้ตรัสรู้และบรรลุมรรคผลนิพพาน”^{๕๘}

ในหิมวันตสูตร ปัพพตวรรค โพชฌงค์สังยุต กล่าวถึงโพชฌงค์มี ๗ ประการ ดังนี้คือ

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญโพชฌงค์อันอาศัย วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ ย่อมเจริญสติ สัมโพชฌงค์...ย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปีติสัมโพชฌงค์...ย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์...ย่อมเจริญสมาธิ สัมโพชฌงค์...ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ...กระทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ อย่างนี้แล จึงถึงความไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย ^{๕๙}

วิริยสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ มีความหมายโดยอรรถว่า “เป็นเครื่องนำออก”^{๖๐} คือนำออกจากทุกข์เข้าถึงโพธิ ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นจากความหดหู่ ถดถอย และสัมพันธ์กับธรรมวิจยและปีติสัมโพชฌงค์ดังพระพุทธดำรัสว่า“...สมัยใด จิตหดหู่ สมัยนั้นเป็นกาลสำหรับเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์... วิริยะสัมโพชฌงค์... ปีติสัมโพชฌงค์...” ^{๖๑}

วิริยะ นอกจากสัมพันธ์กับธรรมวิจยและปีติ เพื่อกระตุ้นจิตให้ตื่นจากความหดหู่ แล้ว ยังต้องอาศัยอาหารทำให้เกิด เพื่อทำหน้าที่สอดประสานกับหลักธรรมในหมวดเดียวกัน

^{๕๖} พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ปลุกปลอบใจในยามวิกฤต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙.

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๗๙.

^{๕๘} มงคลบุตร, **โพธิปักขิยธรรม เล่ม ๑**, หน้า ๑.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๒๒.

^{๖๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๙๐/๑๕๘.

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๘๖.

ในกายสูตร ปัพพตวรรค แสดงอาหารของวิริยสัมโพชฌงค์ไว้ดังนี้ คือ

“...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพยายาม ความบากบั่นมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสิ่งเหล่านั้น นี่เป็นอาหารให้วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น หรือที่เกิดแล้วให้เจริญเต็มที่...”^{๖๒}

พระเทพสิทธิมนีกล่าวถึงอาหารอันเป็นเหตุเกิดของวิริยสัมโพชฌงค์ว่ามี ๒ คือ

(๑) โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย

(๒) พหุสลิกโร การทำให้มาก ไม่ย่อหย่อน ไม่ทอดยอ ไม่เกียจคร้าน^{๖๓}

วิริยในโพชฌงค์ ๗ ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นจากความหดหู่ถดถอย ให้บากบั่นต่อสู้ เพื่อก้าวไปข้างหน้าอย่างกล้าหาญ และไม่หวั่นเกรงต่ออุปสรรคเครื่องกีดขวางใด ๆ โดยเชื่อมโยงต่อเนื่องจากสติและธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ แล้วหนุนปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ในหมวดเดียวกัน ให้เกิดเป็นองค์ธรรมที่คมเข้มขึ้นตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงโพธิ์ได้ในที่สุด ในปัพพตวรรค สิลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงความสัมพันธ์ขององค์ธรรมว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยใด เมื่อภิกษุเลือกเฟ้น ตรวจตรา ถึงความพินิจ พิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน อันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ปิติที่ไม่มีอามิส ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียร..ปิตีสัมโพชฌงค์ของภิกษุ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๖๔}

^{๖๒} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๒๕.

^{๖๓} พระเทพสิทธิมนี ญาณสิทธิเถร (โชดก ป.ธ.๙), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองกลางวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๔๕.

^{๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๒๗-๑๒๘ .

ในภาพองค์รวม โพชฌงค์ ๗ เป็นความหมายของภาวนาปธาน^{๖๕} ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นแกนหลักของสัมมปธาน ๔ อันเป็นสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

(๗) วิริยะในฐานะที่เป็นองค์มรรคในอริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นระบบปฏิบัติที่เป็นหลักใหญ่ ครอบคลุมหลักปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนาได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๖๖}

วิริยะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ “สัมมาวายามะ” ในฐานะเป็นมรรค มีความหมายโดยอรรถว่า “เป็นตัวเหตุ”^{๖๗} แปลตามศัพท์ว่า “ความพยายามชอบ” เป็นองค์ธรรมที่ใช้ปฏิบัติร่วมกับองค์มรรคในข้ออื่น ๆ ทุกข้อ โดยนัยนี้ สัมมาวายามะไม่อาจทำหน้าที่โดยลำพังได้ แต่จะสัมพันธ์กับองค์มรรคอีกสองข้อคือ สัมมาทิฏฐิกับสัมมาสติ ทำหน้าที่ประสานสอดคล้องส่งเสริมกันไปคือ ความเพียรที่ถูกต้อง เป็นเสมือนการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไปข้างหน้าตามความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นเสมือนไฟส่องทาง และมีสัมมาสติเป็นเครื่องควบคุมให้เดินอยู่ในเส้นทาง ไม่เอียงสุดจนตกขอบไป เมื่อบรรลุถึงขั้นสุดท้าย จะช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีกสองข้อคือ “สัมมาญาณ (หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ)”

๓.๒.๓ วิริยะในฐานะที่เป็นบารมี

บารมี หมายถึง “คุณความดีที่ควรบำเพ็ญหรือที่ได้บำเพ็ญ เป็นธรรมที่มีคุณอันยิ่ง หรือธรรมเป็นเครื่องให้ถึงฝั่ง ความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อให้บรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง เป็นคุณธรรมที่ได้สั่งสมเพิ่มเติมให้ยิ่ง ๆ ขึ้นจนถึงความเต็มบริบูรณ์ในที่สุด”^{๖๘}

^{๖๕} ที.ปา.(ไทย) ๓/๒๓๘/๑๘๒.

^{๖๖} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๙.

^{๖๗} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๑๖.

^{๖๘} วัดบวรในเวศ,ทศบารมี ทศพิทธาธรรม,(กรุงเทพมหานคร:ชวนการพิมพ์,๒๕๓๒),หน้า ๓๓.

ดังนั้น บารมีก็คือ คุณธรรมที่ควรบำเพ็ญ เพื่อข้ามไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ เป็นพุทธการกกรรมที่ผู้ปรารถนาจะเข้าถึงพุทธภูมิ อรหัตภูมิ และพระโพธิสัตว์ภูมิ จะต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๑๐ ข้อ จึงจะบรรลุถึงจุดหมายได้

ในจริยปิฎกแสดงคุณลักษณะเฉพาะของบารมีไว้ว่า

“บารมีทั้งหมดมีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปัการะแก่ผู้อื่นหรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นรส มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นปัจจุภูมฺฐาน มีมหากรุณาหรือความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นปทัฏฐฐาน”^{๖๕}

ในการบำเพ็ญบารมีเพื่อแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์ในความเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อเข้าถึงพุทธภูมิ และอรหัตภูมินั้น อาศัยการอนุเคราะห์และทำอุปัการะแก่ผู้อื่นเป็นเหตุชักจูง จึงมุ่งบำเพ็ญบารมี “เพื่อเสริมสร้างคุณธรรมและพัฒนาคุณภาพชีวิต”^{๖๖} ให้พร้อมบริบูรณ์ขึ้นในตนก่อน ด้วยการกระทำที่ไม่หวั่นไหวคือตั้งมั่น ซึ่งจัดเป็นวิริยผละประการหนึ่ง แม้ในความสำเร็จทุกอย่างของบุคคลโดยทั่วไป หากได้บำเพ็ญบารมีให้ครบบริบูรณ์ทุกข้อก็จะเข้าถึงจุดหมายของชีวิตในทุกระดับได้ ไม่จำกัดเฉพาะผู้ปรารถนาพุทธภูมิ อรหัตภูมิ และพระโพธิสัตว์ภูมิต่างนั้น สมเด็จพระวันรัต (กิตติโสภณมหาเถร) แสดงไว้ในทศบารมีธรรมเทศนาว่า

...แม้เราทั้งหลายมิได้มุ่งหมายเป็นถึงเพียงนั้น [พุทธภูมิ, อรหัตภูมิ และโพธิสัตว์ภูมิ] แต่ก็ต้องอบรมบารมีธรรม จึงจะบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ หรือแม้ในคติโลก คนจะดำเนินอยู่ในสถานะอันดีงามได้ ก็ต้องอาศัยอบรมคุณงามความดีเป็นพื้นฐาน ไม่เช่นนั้น ก็ไม่สามารถจะสร้างสถานะของตนให้เจริญไปได้

^{๖๕} พุ.จริย.อ.(ไทย)๙-๓/๕๗๗.

^{๖๖} สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, แผนยุทธศาสตร์พัฒนากิจการพระพุทธศาสนา

ความอบรมคุณธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าอบรมบารมี สมควรที่จะได้เป็นไปในสถานะ
 อย่างไม่ใด สมควรที่จะพ้นทุกข์ แหวกออกจากวงล้อมแห่งทุกข์ได้เพียงใด สมควร
 แก่ที่จะบรรลุถึงสุขได้เพียงใด ก็ด้วยอำนาจบารมีที่ได้อบรมนั้นตามสถานะแห่ง
 ตน ๆ...^{๗๑}

การจัดแบ่งบารมีในระดับสามัญทั่วไปมี ๑๐ ประการคือ

- (๑) ทานบารมี
- (๒) ศีลบารมี
- (๓) เนกขัมมบารมี
- (๔) ปัญญาบารมี
- (๕) วิริยบารมี
- (๖) ขันติบารมี
- (๗) สัจจบารมี
- (๘) อธิษฐานบารมี
- (๙) เมตตาบารมี
- (๑๐) อุเบกขาบารมี^{๗๒}

การจำแนกบารมีออกเป็น ๑๐ ประการนี้ จะเห็นว่า วิริยบารมีจะวางอยู่ในลำดับที่
 ๕ ในความหมายว่า “การบำเพ็ญเพียรให้ถึงที่สุด เพื่อข้ามไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์”^{๗๓}

^{๗๑} สมเด็จพระวันรัต (กิตติโสภณมหาเถร), “ทศบารมีธรรมเทศนา”, ใน พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร, โดย คณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๐๕), หน้า ๔๐๖-๔๐๗.

^{๗๒} พ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๗๖/๔๓๕.

^{๗๓} พ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๔-๗๗/๙.

หรือ “ความกล้าหาญบากบั่นหรือความเพียร”^{๗๔} มีคุณสมบัติเฉพาะคือ “มีอุตสาหกรรมเป็นลักษณะ มีการอุปถัมภ์เป็นรส มีการไม่จมลงหรือมีความสงวาทเป็นปัจจุปฏิฐาน”^{๗๕}

ในการแบ่งระดับขั้นของวิริยะ จัดแบ่งตามระดับของบารมีที่จัดไว้เป็น ๓ ขั้นคือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรমัตถบารมี ๑๐ รวมเป็น บารมี ๓๐ บารมีทุกข้อ ก็สังเคราะห์และจัดเข้าเป็น ๓ ระดับตามนัยนี้

ในแง่ของวิริยบารมี ถ้าเป็นการบำเพ็ญเพียรในระดับธรรมดาสามัญก็เรียกว่า วิริยบารมี ถ้าเป็นการบำเพ็ญเพียรที่สูงขึ้นไปก็เรียกว่าวิริยอุปบารมี และถ้าเป็นการบำเพ็ญเพียรขั้นสูงสุดก็เรียกว่าวิริยปรมัตถบารมี ปัญหาคืออะไรเป็นเกณฑ์ตัดสินระดับขั้นของวิริยะ ในฐานะเป็นบารมีทั้ง ๓ ขั้นนี้ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ให้คำตอบด้วยการแสดงประวัติของ พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญวิริยบารมีในระดับต่าง ๆ แต่ไม่มีคำอธิบายเบ็ดเสร็จตายตัว คำตอบต่อปัญหานี้จึงไม่เป็นอันยุติได้ อรรถกถาจารย์และนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาจึงนำมาขยายความในแง่มุมต่าง ๆ ในหลายแง่มุม อรรถกถาจารย์แห่งจริยปิฎก ให้แง่มุมดังนี้คือ

(๑) การบำเพ็ญบารมี ที่เลือกกัลลวพัพพอยู่กับความดีบ้าง ความชั่วบ้าง (ธรรมขาวเจือธรรมดำ) ซึ่งเป็นธรรมดาของปุถุชนทั่วไป แต่มีอุปนิสัยแห่งความเพียรพยายามที่โน้มไปในการทำประโยชน์ เช่น ในการศึกษาเล่าเรียนเพื่อแสวงหาทรัพย์สมบัติ และการให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม เพื่อกำจัดกิเลสอย่างหยาบคือ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น ผลในขั้นนี้คือมนุษยสมบัติ จัดเป็นวิริยบารมีในระดับธรรมดาสามัญ การเจริญสมถกรรมฐานเพื่อกำจัดกิเลสชั้นกลางคือนิรวรณ ๕ ผลในขั้นนี้คือสวรค์สมบัติ สูงสุดไม่เกินพรหมโลก จัดเป็นวิริยอุปบารมี หรือมัชฌิมวิริยะ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อกำจัดกิเลสอย่างละเอียดคืออนุสัยให้หมดสิ้นไป บรรลุผลคือเข้าสู่นิพพานอันเป็นนิพพานสมบัติ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดจัดเป็นวิริยปรมัตถบารมีหรืออุกกัฏฐวิริยะ

(๒) การบำเพ็ญวิริยบารมีในขั้นเริ่มต้นจากการดำริในใจ (โยนิโสสมมปธาน) แล้วลงมือกระทำด้วยการสั่งสมความดีเรื่อยไป เป็นวิริยะในความหมายว่า ก้าวไปไม่ถดถอย ด้วย

^{๗๔} พ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๔-๗๗/๙.

^{๗๕} พ.จริย.อ. (ไทย) ๙-๓/๕๗๙.

ความบากบั่นมั่นคงต่อการสั่งสมความดีนั้น จัดเป็นวิริยบารมี เมื่ออาศัยการสั่งสมที่เกิดจากวิริยะที่แสดงออกเป็นความถี่ของการกระทำ จนเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ในภูมิของโพธิสัตว์จัดเป็นวิริยอุปบารมี บารมีที่นำเข้าสู่ความสำเร็จในขั้นพุทธภูมิคือสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จัดเป็นวิริยปรমัตตบารมี^{๑๖}

ในบารมีที่ปณี จำแนกวิริยบารมี เป็น ๓ ชั้น คือ

(๑) ขั้นต่ำ เรียก หีนวิริยะ เป็นการทำความเพียรประกอบกุศลธรรมที่มุ่งแสวงหาปัจจัยพื้นฐานในการดำเนินชีวิตทั่วไป รวมทั้ง ลาภยศ สรรเสริญ สุข และชื่อเสียงเกียรติคุณ

(๒) ชั้นกลาง เรียก มัชฌิมวิริยะ เป็นการทำความเพียรประกอบกุศลธรรมเพื่อเสริมสร้างคุณธรรมภายในให้สูงขึ้น จนเกิดปัญญาในขั้นที่รู้จักยกจิตขึ้นให้อยู่เหนือการครอบงำจากความยึดติดในวัตถุ ดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันโดยไม่ตกเป็นทาสของอำนาจวัตถุนิยม แต่ยังอยู่ในขั้นมนุษยสมบัติ เมื่อละโลกนี้ไปแล้วจะเป็นหลักประกันชีวิตในโลกหน้า ไม่ต้องห่วงกังวลภัยในทุคติภูมิ

(๓) ขั้นสูง เรียก อุกกัฏฐวิริยะ เป็นการทำความเพียรที่มีจุดหมายเพื่อเข้าถึงพระนิพพาน หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง

รวมความว่า ระดับชั้นของวิริยะในบารมี ๑๐ จำแนกเป็น ๓ คือ ชั้นธรรมดาเรียกวิริยบารมี ชั้นกลางเรียก วิริยอุปบารมี ขั้นสูงเรียก วิริยปรมัตตบารมี หรือวิริยะในขั้นสามัญ ชั้นกลางและขั้นสูง ซึ่งสามารถสร้างสรรคิให้เกิดขึ้นได้ แม้ในขณะที่ดำเนินชีวิตอยู่ในโลกปัจจุบัน โดยอาศัยบารมีในขั้นสามัญทำให้ชีวิตเกิดความสะดวกสบาย เอื้อต่อการทำความดีในชั้นกลาง คือการสร้างกุศลธรรมหรือพัฒนาจิตใจให้เจริญงอกงามสูงส่งประณีตขึ้น จนเกิดปัญญาที่นำไปสู่การสร้างสมความดีในขั้นสูงสุดต่อไปได้

^{๑๖} พุ.จริย.อ.(ไทย) ๕-๓/๖๔๖.

ความสัมพันธ์ของหลักกรรม วิริยะจะอาศัยขันติเป็นตัวหนุน และจะเข้าไปหนุนปัญญาให้เจริญอกงามประณีตขึ้นตามลำดับ เช่น ข้อความในลักษณะสัมพันธ์กันว่า “...ปัญญาอันวิริยะกำหนด วิริยะอันขันติกำหนด...”^{๘๗} เป็นต้น หรือข้อความว่า “...ท่านกล่าววิริยะในลำดับของปัญญา เพราะความสำเร็จด้วยปัญญาโดยปรารภความเพียร...เพราะความใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำความเพียร...ความเพียรของผู้ใคร่ครวญแล้ว ย่อมนำมาซึ่งผลอันวิเศษคือ [พุทธภูมิ อรหันตภูมิ และโพธิสัตว์ภูมิ]...”^{๘๘} และเมื่อปัญญาอาศัยวิริยะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่แจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว ก็จะเข้าไปหนุนบารมีที่เหลือข้างหน้าให้บรรลุจุดหมายได้ คือเมื่อตั้งใจจะบำเพ็ญทาน รักษาศีล ออกจากความทุกข์ และพิจารณาให้รู้เห็นโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ถ้าขาด วิริยะ ขันติ สัจจะ และอธิษฐานแล้ว ก็ไม่อาจบรรลุถึงผลสำเร็จได้ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า

“ที่วางลำดับบารมีไว้เช่นนี้ ก็เพื่อให้วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา เป็นอุปการะคืออุดหนุนให้ทาน ศีล เนกขัมมะ และปัญญา เจริญสืบต่อกันไป จนกว่าจะถึงที่สุด”^{๘๙}

ฉะนั้น ในการบำเพ็ญทานบารมี และศีลบารมี เป็นต้น จึงต้องอาศัย วิริยะบารมี และบารมีที่เหลือ เป็นองค์ประกอบช่วยหนุน จึงจะบรรลุถึงจุดหมายได้

วิริยะ ในบารมี ๑๐ จะสัมพันธ์กับบารมีทุกข้อ เช่น ข้อความว่า “...ความเพียรของเราถึงที่สุดแห่งบารมีโดยลำดับ เป็นความเพียรไม่ย่อหย่อน เป็นความเพียรนำธุระไป เป็นเครื่องนำมาซึ่งพระนิพพาน อันเป็นแดนเกษมจากโยคะทั้งหลาย...”^{๙๐} คำว่าโดยลำดับ และ

^{๘๗} พ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓-/๕๗๓.

^{๘๘} พ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓/๕๗๔-๕๗๕.

^{๘๙} วัดบวรนิเวศวิหาร, โอวาทธรรมบรรยาย เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร :มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๗.

^{๙๐} พ.อป.อ.(ไทย) ๘-๑/๖๔๖.

นำธูระไป หมายถึง ลำดับแห่งการบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ข้อ จากระดับสามัญ เป็นระดับ
อุปปารมี และระดับปรมัตตปารมีตามลำดับ คำว่านำธูระไปหมายถึงวิริยะในความหมายว่า
บากบั่นไป ก้าวไป ไม่ถดถอย เพียรพยายามไปโดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก ดังคำ
โต้ตอบระหว่างมหาชนกกับนางเมฆลว่า

...เราพิจารณาเห็นวัตรของโลก และอนิสงส์แห่งความเพียรพยายาม
เพราะฉะนั้น ถึงจะไม่เห็นผิงเราก็จะพยายามว่ายอยู่ท่ามกลางมหาสมุทร...

...บุคคลผู้กระทำความเพียรอยู่ แม้จะตาย ก็ถือว่าไม่เป็นหนี้ คือไม่ถูก
ติเตียนในระหว่างหมู่ญาติ เทวดา และพรหมทั้งหลาย อนึ่ง บุคคลเมื่อกระทำกิจ
ของบุรุษอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง...

...ผู้ใดรู้แจ้งว่า การงานนี้ยังไม่ถึงที่สุดด้วยความพยายามแล้ว ไม่ป้องกัน
อันตราย ชื่อว่าไม่พึงรักษาชีวิตของตน ถ้าผู้นั้นพึงละความเพียรในฐานะเช่นนั้น
เสีย ก็จะไม่พึงรู้ผลแห่งความประสงค์ จึงประกอบการทำงานทั้งหลาย การงาน
เหล่านั้นจะสำเร็จก็ตาม ไม่สำเร็จก็ตาม...ท่านย่อมเห็นผลแห่งการงานอัน
ประจักษ์แก่ตนแล้วมิใช่หรือ คนอื่น ๆ พวกนั้นจมลงในมหาสมุทร เราคนเดียว
เที่ยว พยายามว่ายข้ามอยู่ และได้เห็นท่านสถิตอยู่ใกล้เรา เรานั้นจักพยายาม
ตามสติกำลัง จักทำความเพียรที่บุรุษพึงกระทำไปให้ถึงผิงแห่งมหาสมุทร..."^{๔๑}

ข้อความนี้แม้จะมีความหมายจำกัดเฉพาะวิริยบารมี แต่ด้วยความบากบั่น ตั้ง
มั่น ก้าวไปข้างหน้า จึงใช้ได้กับการบำเพ็ญบารมีทุกข้อ ในอุบายให้สำเร็จบารมี ท่านธรรม
ปาละแสดงไว้ว่า

"...การทำความเพียรติดต่อ ด้วยความพยายามเป็นลำดับไป และความ
พยายามตลอดกาลนานเป็นต้น ในระหว่างด้วยการให้ถึงที่สุด เป็นอุบายให้สำเร็จ
บารมีทั้งปวง..."^{๔๒}

^{๔๑} ดู พ.ช.า.(ไทย) ๒/๔๔๒-๔๔๗.

^{๔๒} พ.จ.ร.ย.อ.(ไทย) ๙-๓/๖๕๗.

คำว่าบารมีทั้งปวง หมายถึงบารมีทั้ง ๑๐ ข้อ จะเห็นว่า วัริยะเป็นหลักปฏิบัติที่เป็นอุบายให้การบำเพ็ญบารมีทุกข้อเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ได้ การทำหน้าที่จะมีลักษณะหนุนเสริมและประสานสอดคล้องกันไป เพื่อนำไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จและพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ คือ

๓.๒.๓.๑ อาศัยการเกื้อหนุน ควบคุม และชักจูง จากบารมีข้ออื่น

๑) อาศัยขันติบารมีเป็นตัวหนุนคือ ในการทำความเพียรนั้น บางครั้งอาจเกิดความถดถอยได้เมื่อประสบอุปสรรคข้อขัดข้องต่าง ๆ วัริยะบารมีจึงต้องอาศัยกำลังหนุนจากขันติคือความอดทน อดกลั้น ทนลำบาก และทนเจ็บใจ จากปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม และอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวัน เมื่อวัริยะอาศัยขันติเป็นแรงหนุน คือมีทั้งความเพียรความกล้าหาญบวกกับความอดทนอดกลั้นประกอบกัน จะเป็นหลักปฏิบัติที่มีอานุภาพมากต่อการวางท่าที การตอบสนองต่ออารมณ์สิ่งเร้าที่กระทบสัมผัส การกระทำ ความประพฤติ และการประกอบอาชีพการงาน หรือในกรณีเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ตั้งใจจะทำให้เป็นกรณีพิเศษ เช่น การให้ทาน การรักษาศีล การปลีกตัวบำเพ็ญเนกขัมมะแสวงวิเวกสงบใจเพื่อพิจารณาธรรม หรือกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปในทางสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้า ทำให้สามารถต่อสู้และฟันฝ่าอุปสรรคไปได้ และประสบผลสำเร็จตามจุดหมายที่ตั้งไว้ได้ วัริยะจึงอาศัยขันติเป็นองค์ประกอบ ในลักษณะหนุนหรือผลักดันให้เคลื่อนไปข้างหน้าอย่างกล้าหาญ พระศาสนโศภณกล่าวไว้ว่า “วัริยะความเพียรประกอบด้วยความอดทน”^{๔๓} แสดงให้เห็นว่า นอกจากความกล้าหาญอย่างเดียวไม่พอ จำต้องอาศัยความอดทนเข้าประกอบด้วย คือเข้าไปหนุน จึงจะนำไปสู่ความสำเร็จในระดับต่าง ๆ ได้

^{๔๓} คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือเผยแผ่พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, พระธรรมเทศนาทั่วไป และพระธรรมวรคดี, (กรุงเทพมหานคร: อักษรไทย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๙.

๒) อาศัยสัจจบารมีเป็นตัวควบคุม เพื่อปรับวิริยะให้แน่วแน่ต่อจุดหมาย ไม่เลือนลอย ดังพระพุทธดำรัสของที่ปึงกรพระพุทธเจ้า ที่ตรัสกับสุเมธดาบสว่า

“...ท่านมีใจแน่วแน่ในสัจจะนั้น [ดูจ] ดาวประกายพุกฤษ์ เป็นดาวนพเคราะห์ ประจำอยู่ในมนุษย์โลกทั้งเทวโลก ไม่หลีกไปจากทางเดิน ทุกสมัยฤดูหรือปี ฉันทใด แม้ท่านก็ฉันทนั้น...”^{๘๔}

การทำความเพียรเพื่อเข้าถึงจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง บางคนประสบผลสำเร็จในชีวิตเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาหรือการดำเนินธุรกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือในการปรับเปลี่ยนพัฒนาชีวิตจากภาวะหนึ่งไปสู่อีกภาวะหนึ่ง ที่เป็ความเจริญก้าวหน้า หรือในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน บางคนล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง บางคนลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่แน่นอน ที่เป็นเช่นนี้เพราะการพัฒนาชีวิตขาดแผนงาน แม้จะมีความเพียรพยายามสักปานใด แต่ถ้าขาดแผนงาน การกระทำนั้นก็เลือนลอย พร่ำมัว ไร้ทิศทาง เป็นเหตุให้กิจการไม่อาจบรรลุที่ตรงกับจุดหมายได้ การวางแผนงาน แล้วพากเพียรปฏิบัติไปตามแผน ไม่ผิดแผน ไม่เลือนลอย มีจุดหมายที่แน่นอน จัดเป็นวิริยบารมีที่ดำเนินไปโดยอาศัยสัจจบารมีเป็นตัวควบคุม คอยปรับให้ตรงแผน ตรงต่อจุดหมาย และทำให้บรรลุจุดหมายได้เร็วขึ้น

๓) อาศัยอธิษฐานบารมีทำให้เกิดความเด็ดเดี่ยว ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้านต่อเหตุแวดล้อมต่าง ๆ ที่อาจชักนำให้เกิดความท้อแท้ได้ ดังข้อความว่า

“...ท่านจงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการอธิษฐานในการทั้งปวง...เปรียบเหมือนภูเขาคินไม่หวั่นไหว ตั้งมั่น ไม่สะท้านสะเทือนเพราะลมจัด คงอยู่ในที่เดิม ฉะนั้น...”^{๘๕}

^{๘๔} ขุ.พุทธ.(ไทย) ๒๕/ ๓๐๖.

^{๘๕} ขุ.พุทธ.(ไทย) ๒๕/ ๓๐๖.

วิริยบารมี นอกจากอาศัยสัจจะควบคุมให้แน่วแน่ตรงต่อจุดหมายแล้ว ในขณะที่ดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่ามกลางปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม อาจถูกชักนำให้เกิดความไขว้เขวและอ่อนไหว เป็นเหตุให้ไม่อาจทำจุดหมายให้เป็นจริงขึ้นมาได้ ฉะนั้น ในการใช้ความเพียรกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง การอธิษฐานนับว่า เป็นอุบายวิธีให้เกิดความเด็ดเดี่ยวตั้งมั่นไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่กระทบได้ง่าย วิริยบารมีจึงอาศัยอธิษฐานบารมีช่วยหนุน เพื่อให้เกิดความมั่นคงต่อการกระทำ และบรรลุจุดหมายได้ในที่สุด

๔) อาศัยเมตตาบารมีเป็นเหตุชักจูง พระธรรมปิฎกกล่าวถึงเมตตาว่า “...คือความรัก ความมีไมตรี ความปรารถนาดี ความอยากให้ผู้อื่นมีความสุข เป็นความรักที่บริสุทธิ์ ที่มีต่อเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ ในฐานะเป็นเพื่อนร่วมโลก หรือเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสังสารวัฏ”^{๔๖}

เมื่อพิจารณาเห็นความทุกข์ของทุกชีวิตแล้วเกิดความรักความปรารถนาดี อยากช่วยให้พ้นจากความทุกข์ จึงเกิดวิริยะความพากเพียร ในการกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเชื่อว่า เมื่อบรรลุถึงสิ่งนั้นแล้ว จะสามารถช่วยเหลือให้ทุกชีวิตพ้นจากความทุกข์ได้ เช่น ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของสุเมธดาบส เพื่อช่วยปลดเปลื้องทุกข์ในวัฏสงสารของมวลมนุษยชาติ เป็นเหตุชักจูงให้เกิดความพากเพียรพยายาม บำเพ็ญบารมีอยู่ถึง ๔ อสงไขยกับอีกแสนมหากัป จนบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้ในที่สุด แล้วทรงแสดงวิริยภาพให้ปรากฏด้วยพระคุณที่เรียกว่า “พระมหากุณณาธิคุณ” ต่อมวลมนุษยชาติ ในกาลต่อมา

๕) อุเบกขาบารมีช่วยให้วิริยะเกิดความเที่ยงตรง สม่ำเสมอ เป็นกลาง ราบเรียบ ไม่หวั่นไหวไปตามความผันผวนปรวนแปรของสิ่งที่เกี่ยวข้อง ดังข้อความว่า

...ท่าน [จง]เป็นผู้มีใจเที่ยงตรงดังตราขั้ว ในสุขและทุกข์ในกาลทุกเมื่อ
บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เปรียบเหมือนแผ่นดิน ย่อมวางเฉยต่อสิ่งที่เขาทิ้งลง ทั้ง

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๕๐๗.

ที่ไม่สะอาดและสะอาด และทั้งสองอย่าง เว้นจากความโกรธและความยินดี
ฉะนั้น...^{๔๗}

การทำความเพียร บางกรณีอาจเกิดความถดถอยและล้มเลิกความตั้งใจได้ ถ้าไม่
รู้และเข้าใจความเป็นไปของโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เช่น กรณีภาวะวิกฤติทาง
เศรษฐกิจ ถ้าขาดปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้ถ่องแท้ ทำให้จิตใจขาดการทรงตัว ไม่เป็น
กลาง ถ้ามีปัญญาไม่ปล่อยให้อารมณ์ทำลายชีวิตให้ตกต่ำไปกับการล้มละลายของกิจการที่
กระทำอยู่ พิจารณาหาทางออก รู้และเข้าใจความจริงของโลกและชีวิต เกิดอุเบกขาวางเฉย
ไม่หวั่นไหว ทำวิกฤติให้เป็นโอกาส กระตุ้นให้เกิดความเพียรพยายามในการกระทำอย่าง
ใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสมกับภาวะนั้น ๆ เช่น ความเพียรในการทำเศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้น

อุเบกขาบารมีจึงเป็นเหตุหนุนนุญนุญบารมีให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ เทียงตรง ไม่เอน
เอียงไปตามความผันแปรของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมรอบด้าน ดำเนินไปโดยรู้และเข้าใจ
ความเป็นไปของโลกและชีวิตตามความเป็นจริง

๓.๒.๓.๒ วิริยบารมีหนุนเสริมบารมีข้ออื่น

บารมี ๔ ข้อเบื้องต้นคือ ทาน ศีล เนกขัมมะ และปัญญา ที่วางไว้หน้าวิริยบารมี
ก็เพื่ออาศัยวิริยะช่วยหนุนเสริม สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงแสดง
พระมติไว้ว่า

“...ถ้าพิจารณาในชาติปัจจุบันคือ พระโพธิสัตว์เมื่อทรงครองสมบัติอยู่ไม่
ตระหนี่เหนียวแน่น ทรงเผื่อแผ่เจือจานเป็นทานบารมี ตั้งใจประพฤติดีประพฤติ
ชอบ เว้นประพฤติชั่วประพฤติผิด เป็นศีลบารมี มุ่งที่จะออกจากความยุ่งเหยิง
พัวพันมืออยู่ในใจเรียกว่า เนกขัมมบารมี มุ่งที่จะรู้จริงเห็นจริง เป็นปัญญาบารมี

^{๔๗} พ.พุทธ.(ไทย) ๒๕/ ๓๐๗.

ส่วนบารมีอีก ๖ ก็อุดหนุนบารมีทั้ง ๔ ข้างต้น...”^{๔๘}

แสดงให้เห็นว่า บารมีทั้ง ๖ ที่เหลือมีวิริยบารมีเป็นต้น ทำหน้าที่หนุนบารมี ๔ ข้างต้น บารมีที่นำไปใช้กับทุกหัวข้อคือวิริยบารมี ในอรรถกถาอปทาน แห่งขุททกนิกาย แสดงจุดเน้นของวิริยบารมีว่า

“...เราให้ทานที่ควรให้ บำเพ็ญศีลโดยไม่เหลือ ถึงเนกขัมมะบารมี...เราสอบถามบัณฑิตทั้งหลาย ทำความเพียรอย่างสูงสุด ถึงขันติบารมี...เรากระทำ อธิษฐานบารมี บำเพ็ญสัจจบารมี ถึงเมตตาบารมี...เราเป็นผู้สม่ำเสมอในอารมณ์ ทั้งปวง...” และข้อความสรุปตอนท้ายว่า “...ท่านทั้งหลายจงเห็นความเกียจคร้าน เป็นภัย และเห็นความเพียรโดยเป็นความเกษม จงปรารภความเพียรเถิด นี่เป็น อนุสาสนีของพระพุทธเจ้า...”^{๔๙}

วิริยบารมี ที่สัมพันธ์ในลักษณะหนุนเสริมบารมี ๔ ข้างเบื้องต้น จะทำให้การ บำเพ็ญบารมีแต่ละข้อแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ตามจุดเน้นของการเลือกปฏิบัติในแต่ละข้อตาม ความเหมาะสมคือ

๑) ทานบารมี ที่อาศัยวิริยะออกแรงหนุน จะก่อให้เกิดความถึของการกระทำ ที่ มักเรียกกันว่า “หมั่นทำบุญทำทาน” คำว่าหมั่น เป็นลักษณะของความเพียร หากเพ่งที่ผลใน ส่วนปัจเจกชน ถือความลดลงของโลภะเป็นเกณฑ์ โดยปกติของการให้ทานที่จัดเป็นบารมี นั้น จุดหมายคือ เพื่อความเหือดแห้งไปของโลภะ จนไม่เหลือติดค้างอยู่ในใจ ดังข้อความ เปรียบเทียบว่า“...ท่านจงให้ทานอย่าให้เหลือ ดังหม้อที่เขาคั่วไว้ เปรียบเหมือนหม้อที่เต็ม ด้วยน้ำ ผู้ใดผู้หนึ่งจับคว่ำลงแล้ว น้ำย่อมไหลออกหมด ไม่ขังอยู่ในหม้อนั้น ฉะนั้น...”^{๕๐}

^{๔๘} วัดบวรนิเวศวิหาร, โอวาทธรรมบรรพชา เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร :

มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๗.

^{๔๙} ขุ.อป.อ.(ไทย) ๘-๑/๙.

^{๕๐} ขุ.พุทธ. ๒๕-๒/๒๐๓.

การบำเพ็ญทานที่มุ่งผลเพื่อสละกิเลสในใจของผู้ทำ จัดเป็นความเพียรในการเจริญกุศลธรรมและละอกุศลธรรมในขณะเดียวกัน คือเป็นภาวนาปธานและปหานะปธานในขณะจิตเดียว ภาวะที่มุ่งหวังให้จิตปราศจากกิเลสขณะกำลังให้ทานจัดเป็นความเพียรในภาวนาปธาน และขณะกำลังให้นั้นมุ่งขจัดความโลภให้หมดสิ้นไป จัดเป็นปหานปธานคือความเพียรละ ผลของทานในแง่นี้ จึงเกิดขึ้นเฉพาะหน้าที่ได้แล้วขณะลงมือกระทำ เป็นการให้ที่ได้อยู่ในตัว โดยไม่ต้องคิดกังวลหวังผลตอบแทนจากผู้รับ หรือเพื่อให้อาณาภาพของทานบันดาลลาภยศสรรเสริญสุขให้ เป็นการให้ด้วยจิตใจที่สูงเหนือระดับความต้องการผลตอบแทนใด ๆ จึงทำให้จิตใจเปิดกว้าง ไม่มีความโลภครอบงำจิตใจ จึงมองเห็นความทุกข์ยากเดือดร้อนของผู้อื่นได้ง่าย จึงโน้มน้อมไปในทางที่จะบำเพ็ญทานด้วยฉันทะคือพอใจในกุศลธรรมอย่างแท้จริง วัริยะจึงเกิดร่วมกับการให้ในลักษณะพอใจยินดี โดยไม่มีลักษณะบีบบังคับให้ฝืนทำแบบทิ้งเสีย หรือหน้ามือเป็นขวามือดราม่า แต่เต็มใจให้ด้วยมุ่งให้เกิดประโยชน์แก่ผู้รับด้วยใจบริสุทธิ์จริง ๆ

ท่าทีการให้ทานในลักษณะเช่นนี้ จึงสมควรที่จะใช้วัริยะพากเพียรกระทำไป เพื่อหนุนให้บังเกิดผลคือความแก่กล้าแห่งจิต นำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้จริงต่อไป

๒) ศิลบารมี เป็นการใช้ความเพียรฝึกอบรมความประพฤติ เริ่มจากเจตนาละเว้นความชั่ว แล้วประพฤติความดี ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้น

การละเว้นความชั่ว ต้องใช้ปหานปธาน คือความเพียรละ กับสังวรปธานความเพียรระวัง เพื่อเว้นจากความชั่วต่าง ๆ ทั้งจากอารมณ์ภายนอก และความดำริอันเกิดจากการคิดปรุงแต่งภายในใจ มิให้เกิดเป็นเจตนาที่จะชักนำความประพฤติไปสู่ความเสื่อมเสียได้

การทำความดีในชั้นศีล เป็นภาวนาปธาน คือความเพียรในการบำเพ็ญกุศลธรรมในชั้นพื้นฐานที่สุด ได้แก่ศีล ๕ ศีลในกุศลกรรมบถ ๗ ข้อต้น ศีลอุโบสถ และวินัยบัญญัติของภิกษุสงฆ์ที่กำหนดไว้โดยเฉพาะ เพื่อเกื้อกูลการปฏิบัติให้ตรงต่อจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

เนื่องจากศีลเป็นข้อปฏิบัติในชั้นพื้นฐาน ที่สำคัญต่อการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันมากที่สุด การใช้ความเพียรเพื่อฝึกหัดอบรมพฤติกรรมให้ดีงาม จึงเป็นเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา ที่ต้องการให้ความสัมพันธ์เกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่ชน ถ้าสมาชิ

ในสังคมขาดความเพียรในการฝึกหัดขัดเกลาพฤติกรรมให้ดีงาม จะมีผลกระทบต่อการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของสมาชิกในสังคมเป็นอย่างมาก ฉะนั้น ศีลจึงจัดเป็นบารมีข้อหนึ่งที่กำหนดไว้โดยเฉพาะ เพื่อให้ใช้ความเพียรพัฒนาให้เกิดเป็นนิสัยที่ดีงาม เรียบร้อยทั้งทางกายและวาจา

ความเพียร เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้กระบวนการฝึกหัดอบรมกายวาจา ให้มีปกติ เรียบร้อยที่ดีงาม เกิดเป็นพื้นฐานที่มั่นคงต่อการพัฒนาจิตใจในขั้นสมาธิและปัญญาต่อไป

๓) เนกขัมมบารมี คำว่าเนกขัมมะ หมายถึง “ธรรมเครื่องนำออก”^{๕๑} เมื่อนำมาใช้กับการบำเพ็ญบารมี มีความหมายว่า “ธรรมเครื่องนำออกอันยิ่ง เป็นเครื่องให้ถึงฝั่ง”^{๕๒} คำว่า “นำออก” หมายถึง “ออกจากกาม ออกจากทุกข์ ออกจากความยุ่งเหยิงต่าง ๆ เพื่อขจัดความหมกมุ่นพัวพันที่เคยมีอยู่”^{๕๓} ความหมายเดิม ใช้เรียกการครองชีวิตแบบหนึ่ง ที่แปลกไปจากผู้ครองเรือนทั่วไป เพื่อบำเพ็ญข้อปฏิบัติที่เน้นความพ้นทุกข์ทางใจโดยตรง เช่น การออกบวชของสุเมธดาบส เป็นต้น ในขุททกนิกาย อปทาน กล่าวว่า

...ในกาลนั้น เมื่อเราค้นหาอยู่ ก็ได้เห็นเนกขัมมบารมี...ที่พระพุทธเจ้าแต่ปางก่อนทรงเสพอาศัย จึงเตือนตนเองว่า...จงยึดบารมีข้อนี้บำเพ็ญให้มั่นก่อน... จงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีเถิด...ท่านจงเห็นภาพทั้งปวงดังเรือนจำ ท่านจงมุ่งหน้าต่อเนกขัมมะ เพื่อหลุดพ้นไปจากภพ เปรียบเหมือนบุรุษที่ถูกขังในเรือนจำ ได้รับทุกข์มานาน ย่อมไม่ยั้งความยินดีให้เกิดในเรือนจำนั้น แสวงหาความพ้นไป ฉะนั้น...”^{๕๔}

ข้อความนี้ แสดงความหมายของเนกขัมมะในมิติของการออกบวช เพื่อออกจากทุกข์ในสังสารวัฏ ในประวัติความเป็นมาของพระพุทธเจ้า พบว่า ในการบำเพ็ญบารมี

^{๕๑} ขุ.ป.อ.(ไทย) ๗-๒ /๘๖.

^{๕๒} วัดบวรนิเวศ,ทศบารมี ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร:ชวนการพิมพ์,๒๕๓๒), หน้า ๓๓.

^{๕๓} วัดบวรนิเวศวิหาร,โอวาทธรรมบรรยาย เล่ม ๒,(กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๗.

^{๕๔} ขุ.พุทธ(ไทย) ๒๕-๒/๓๐๔.

ตลอด ๔ อสงไขยกับอีกแสนมหากัป จนถึงชาติสุดท้ายที่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จะใช้คำว่า “บำเพ็ญเพียร” เป็นส่วนมาก แสดงว่า คำว่าเนกขัมมะที่จะให้ความหมายของการออก จากทุกข์ในสังสารวัฏเป็นจริงขึ้นมาได้ จะต้องอาศัยความเพียรเป็นกำลังหนุนสำคัญ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นการนำความเพียรไปใช้ในกรณีนี้ ปราภูลัทธิฐานในพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก ดังนี้คือ

(๑) ในชาติเป็นสุเมธดาบส ได้รับพยากรณ์จากที่บังกรพระพุทธเจ้า ดังข้อความ โดยสังเขปว่า “...ท่านผู้นี้ จักได้เป็นพระพุทธเจ้าแน่...ท่านจงบำเพ็ญเพียรให้มันเถิดอย่าถอย กลับ จงก้าวไปข้างหน้า...”^{๕๕} คำว่าบำเพ็ญเพียรในพระดำรัสนี้ หมายถึง การบำเพ็ญพุทธ การกรรม ซึ่งเน้นบำเพ็ญเพียรในเนกขัมมบารมี เพราะขณะนั้นสุเมธดาบสอยู่ในเพศนักบวช จึงทรงสัพทว่า “อย่าถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า” ซึ่งเป็นลักษณะของความเพียรอย่างหนึ่ง ในความหมายว่า “บากบั่น ก้าวไปข้างหน้า ไม่ถอยถอย”

(๒) ในชาติที่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เมื่อเสด็จออกบวชแล้ว ได้ทรงบำเพ็ญ เพียรในสำนักอุทกดาบส ดังพระดำรัสว่า “...เราต้องเริ่มบำเพ็ญเพียรเพื่อให้แจ้งซึ่งธรรมที่ อุทกดาบส รามบุตรบอก...”^{๕๖} ทรงใช้คำว่าบำเพ็ญเพียร เพราะทรงเข้าใจพระทัยว่า แนวทาง ของอุทกดาบสน่าจะช่วยให้พ้นทุกข์ในวัฏสงสารได้ และได้บรรลุผลประจักษ์ตามแนวทางนี้ใน เวลาอันรวดเร็ว เพราะอาศัยการปฏิบัติที่ประกอบด้วยความเพียรอย่างหาที่เปรียบปานมิได้ เห็นว่ายังไม่พ้นทุกข์จริง จึงแสวงหาแนวทางอื่นต่อไป

(๓) ข้อความที่แสดงความเพียรในการบำเพ็ญทุกกรกิริยา พบในพุทธประวัติ ในพระวินัยปิฎกว่า “...ภิกษุปัญจวัคคีย์มีอุปการะแก่เรามาก ได้บำรุงเราผู้ตั้งหน้าบำเพ็ญ เพียรอยู่...”^{๕๗} ข้อความนี้ทรงหมายถึงการบำเพ็ญทุกกรกิริยาทรงใช้ความเพียรในความหมาย

^{๕๕} ขุ.พุทธ(ไทย) ๒๕-๒/๓๐๓.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๔/๓๑๘/๒๒๔.

^{๕๗} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐/๑๒.

ว่า “มีตนส่งไปอยู่” ^{๕๔} คือ ไม่อาลัยในชีวิต

(๔) การบำเพ็ญเพียรตามแนวทางที่ทรงแนะพระทัยว่าจะตรัสรู้ได้จริง หลังจากเลิกบำเพ็ญทุกกรกิริยา ข้อความที่พบ เช่น “...พระผู้มีพระภาค... เป็นผู้ไม่ประมาท บำเพ็ญเพียร มีพระทัยแน่วแน่ เริ่มตั้งพระมหาปธานที่คงไม่พยุกษ ผังแม่น้ำเนรัญชรา...” ^{๕๕}

การบำเพ็ญเพียรในช่วงนี้ พบว่า ทรงต่อสู้กับกามารมณ์อันเป็นกิเลสที่ทำให้เกิดผุดขึ้นรบกวนก่อนจะตรัสรู้ธรรม ซึ่งเป็นอุปสรรคที่เป็นคู่ปรับกับเนกขัมมะ แต่ทรงเอาชนะได้ด้วย ความเพียรที่เกิดจากการตั้งพระปณิธานอย่างแน่วแน่

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย...เราเริ่มตั้งความเพียรอันไม่ย่อหย่อนว่าจะเหลืออยู่ แต่ หนึ่ง เอ็น กระดูก ก็ตามที่ เนื้อและเลือดในสรีระ จงแห้งเหือดไปเกิดยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ แล้ว จักไม่หยุดความเพียรเสีย...^{๕๖}

ในสังคมทั่วไป เนกขัมมะ คือการปลีกตัวแสวงวิเวก ให้ปลอดพ้นจากเหตุที่จะชักจูงให้พัวพันในกามคุณ ความติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่ง เป็นอิสระจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ สะดวกต่อการใช้ความเพียรพิจารณาให้เกิดปัญญาเพื่อนำไปใช้กับกิจการต่าง ๆ

๔) ปัญญาบารมี ปัญญาภิวัริยะเป็นหลักปฏิบัติที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันเกี่ยวเนื่องส่งเสริมซึ่งกันและกัน ในฐานะที่เป็นองค์แห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ จะมีบทบาทและหน้าที่ร่วมกับสติ รวมเป็น ๓ ประสาน เรียกโดยศัพท์ว่า สัมมาทิฏฐิ ความ

^{๕๔} ชุ.พุทธ.(ไทย) ๒๕/๑/๓๗๐.

^{๕๕} ชุ.จ. (ไทย) ๒๒/๒๒๘.

^{๕๖} อจ.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๕๑/๔๘.

เห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรพยายามชอบ และสัมมาสติ ความระลึกชอบ ปฏิบัติต่อ
องค์อริยมรรคทั้งระบบให้เป็นสัมมามรรค และยังอริยมรรคทั้งระบบให้เป็นธรรมสมังคี นำไปสู่
ความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา

เฉพาะสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ กับสัมมาวายามะ ความเพียรพยายามชอบ ที่
ประสงค์ในงานวิจัยนี้ สัมมาทิฏฐิ จัดเป็นองค์ธรรมฝ่ายปัญญา เรียกในกรณีเฉพาะนี้ว่า
“ปัญญาบารมี” สัมมาวายามะ เป็นองค์ธรรมฝ่ายวิริยะ เรียกว่า “วิริยะบารมี” ในการแสดง
ความสัมพันธ์ของหลักธรรม เริ่มจากการแสดงความสำคัญขององค์ธรรมฝ่ายปัญญา ที่มีต่อ
หลักปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนาในเบื้องต้น แล้วจึงแสดงความสัมพันธ์กับวิริยะใน
ภายหลังดังนี้คือ

ปัญญา แปลว่า “ความรู้ทั่วถึง รู้แจ่มแจ้งหรือรู้ตลอดหมด ถ้ารู้ไม่ทั่วถึง รู้ไม่แจ่ม
แจ้งโดยตลอด ไม่นับว่าเป็นปัญญาที่แท้จริง”^{๑๐๑} การพัฒนาปัญญาไม่ว่าในแง่ใด ล้วนเริ่มต้น
ที่ปัญญาและจบลงด้วยปัญญา พระธรรมปิฎกกล่าวว่า “ปัญญามีความสำคัญสูงสุด เพราะ
เป็นตัวนำทางและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด [ของมนุษย์]”^{๑๐๒} ในบารมี ๑๐ วางปัญญาไว้
หลังทาน ศีล และเนกขัมมะ ทั้งนี้ ก็เพื่อให้กิจกรรมการให้ทาน รักษาศีล และบำเพ็ญเนกขัม
มะ รู้จุดหมายของการกระทำว่า ทำไปเพื่ออะไร

การพัฒนาปัญญาเป็นเรื่องที่สำคัญและมีความจำเป็น มีขอบเขตกว้างขวาง
จำแนกโดยจุดหมายเป็นประเด็นหลักใหญ่ ๆ ได้ ๓ ประเด็น คือ

(๑) ปัญญาช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพและประสบความสำเร็จ

^{๑๐๑} วิทย์ วิศทเวทย์ และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, **พระพุทธศาสนา หนังสือเรียน สังคมศึกษา
๓ ๐๑๑๑** หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช ๑๕๒๑ ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗,
(กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๕), หน้า ๗๐.

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก, **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**, (กรุงเทพมหานคร : ส่วนท้องถิ่น,
๒๕๔๐), หน้า ๑๗.

(๒) ปัญญาช่วยให้ดำเนินชีวิตเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม

(๓) ปัญญาช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิต^{๑๐๓}

โดยทั่วไป การพัฒนาปัญญาจะเจริญงอกงามขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดกระบวนการฝึกฝนอบรมตั้งแต่จุดเริ่มต้นจนถึงจุดท้ายสุด จะค่อย ๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นจากภายนอกในระดับสุดตะ คือการศึกษา การอ่าน และการฟัง แล้วนำเข้าสู่ภายใน เป็นการรู้จักคิดไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา ทำให้เกิดการรู้เห็นประจักษ์แจ้งแก่กล้ายิ่งขึ้น จนถึงขั้นรู้และเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามเป็นจริง ทำให้หลุดพ้นเข้าถึงนิพพานได้

การพัฒนาปัญญาจากจุดเริ่มต้น ถึงท่ามกลาง และที่สุด จะมีคุณภาพแตกต่างกัน ในเบื้องต้นจะทำหน้าที่เป็นตัวนำที่ทำให้รู้และเข้าใจสภาพปัญหา รู้ต้นเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จุดหมายและแนวทาง พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ ในขั้นลงมือปฏิบัติปัญญาจะเป็นตัวยืนที่มีบทบาทสำคัญตลอดเวลาในทุกขั้นตอน จนในที่สุดนำเข้าสู่ภาวะที่ปราศจากปัญหา คือพ้นทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง เกิดคุณภาพเป็นสัมมาญาณะ คือรู้ชอบ ซึ่งเป็นปัญญาในขั้นเชื่อมต่อให้เกิดสัมมาวิมุตติหลุดพ้น กลายเป็นปัญญาในขั้นสัมโพธิญาณต่อไป

ความสัมพันธ์กับวิริยะ ปัญญาที่จุดเริ่มต้นที่ทำหน้าที่เป็นตัวนำ สงเคราะห์เข้าในหลัก “สังญาณ” ยังไม่จัดเป็นการลงมือปฏิบัติจริง เป็นเพียงรู้แนวทางในเบื้องต้นว่า การขจัดต้นเหตุของปัญหาทั้งปวง สามารถกระทำได้ และเป็นไปได้ ด้วยการใช้ความเพียรพยายามดำเนินตามหลักทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่การปฏิบัติตามหลักสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

ในขั้นปฏิบัติ สงเคราะห์เข้าในหลัก “กิจญาณ” รู้ว่าแนวทางนั้นจะต้องลงมือปฏิบัติ จึงจะแก้ปัญหได้จริง แล้วดำเนินความเพียรให้พอเหมาะพอดี ตรงต่อจุดหมาย

^{๑๐๓} พระธรรมปิฎก, พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, หน้า ๑๗-๑๘.

ในขั้นของการลงมือกระทำ วัริยะจะมีบทบาทสำคัญที่สุดในช่วงนี้ เพื่อพัฒนาปัญญาให้ ประณีตและเจริญงอกงามขึ้นตามลำดับ จากขั้น “รู้จริง[รู้จัก รู้จำ] ไปสู่การรู้แจ้ง [หยั่งรู้ด้วย ญาณ] และรู้จบ [รู้แจ้งจนถึงที่สุด]”^{๑๐๔} ในที่สุด ในการแบ่งระดับของปัญญาเพื่อใช้วัริยะ ดำเนินควบคู่ไปกับหลักปฏิบัติให้เข้าถึงนั้น ในพระพุทธศาสนาจำแนกไว้โดยจุดหมายมี ๒ ระดับคือ “ระดับโลกียะกับระดับโลกุตตระ”^{๑๐๕} ระดับโลกียะเน้นเพื่อความรู้จริงกับรู้แจ้ง ส่วน ระดับโลกุตตระ เน้นเพื่อความรู้จบ

ในขั้นเริ่มต้นของการพัฒนาฝึกฝนอบรม ปัญญาจะชักจูงวัริยะให้ดำเนินไปสู่ จุดหมายที่ถูกต้อง แต่ในกระบวนการของการพัฒนาปัญญา วัริยะจะหนุนการพัฒนาให้ เจริญก้าวหน้าไปตามลำดับขั้น การใช้วัริยะเพื่อหนุนกิจกรรมการพัฒนาปัญญา เห็นได้จาก ข้อความต่อไปนี้

“...ท่านจงบำเพ็ญปัญญาบารมีเถิด...ท่านได้สอบถามคนมีปัญญาตลอด กาลทั้งปวง...เปรียบเหมือนนกิชุ เมื่อเที่ยวภิกษา ไม่เว้นตระกูลต่ำ ปานกลาง และสูง ย่อมได้อาหารเครื่องเยียวยาอัธภาพ ฉะนั้น...”^{๑๐๖}

ข้อความนี้ แสดงให้เห็นลักษณะและองค์ประกอบของความเพียรในการแสวงหา ปัญญาว่า อุตสาหะ บากบั่นไป ประกอบด้วยความเป็นผู้ไม่อวดรู้ ตระหนักเห็น ความสำคัญของบุคคลอื่น และอ่อนน้อมถ่อมตน จึงทำให้มองเห็นว่าบุคคลใดบ้างที่พอจะ เข้าไปหาเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ได้ จึงน้อมตัวเข้าไปหาเพื่อสนทนารับฟังข้อมูลความรู้ โดยไม่ ยกเว้นว่าบุคคลผู้นั้นจะมั่งมีหรือยากจน จะเป็นผู้สูงศักดิ์หรือต่ำต้อย ขอแต่เพียงมีความรู้ แม้จะอยู่ไกลสักปานใด ก็จะไปพบให้ได้ เพื่อสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้จากท่าน

^{๑๐๔} พิลิฏฐ์ โคตรสุโพธิ์ และปรีชา บุญศรีตัน, **หลักพระพุทธศาสนา**, (ภาควิชาปรัชญาและ ศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๓), หน้า ๘๕.

^{๑๐๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๖/๓๘๑.

^{๑๐๖} ขุ.พุทธ(ไทย) ๒๕-๒/๓๐๔.

ความเพียรในการแสวงหาปัญญาจะพบว่า มีความเกี่ยวข้องกับการคบหาเป็นจุดเริ่มต้น เพราะการคบหาจะทำให้เกิดกระบวนการพัฒนาปัญญาขึ้น ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เรียกกระบวนการนี้ว่า “วุทฒิธรรม” แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องเจริญปัญญา ทรงตรัสว่า

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ สัมปยุตสังเสวะ การคบสัมปบุรุษ ๑ สัทธรรมสวนะ ฟังคำสั่งสอนของท่าน ๑ โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ๑ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา...”^{๑๐๘}

จะเห็นว่า ในวุทฒิธรรมนี้ เริ่มจากความสัมพันธ์เกี่ยวข้องโดยการคบหาสัมปบุรุษ ซึ่งหมายถึงบัณฑิต นักปราชญ์ และคนดี ความเพียรจะสัมพันธ์เชื่อมโยงจากการเสวนา สัมปบุรุษ ในลำดับขั้นตอนดังนี้คือ

การคบสัมปบุรุษ ทำให้ได้รับคำแนะนำสั่งสอน [สัทธรรมสวนะ] เกิดความรู้ ความเห็นที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม [โลกียปัญญา] และที่ถูกต้องตามความเป็นจริง [โลกุตตรปัญญา] เข้าใจสภาพปัญหา รู้สาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จุดหมายและแนวทางพอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ โดยเฉพาะรู้ว่าปัญหาต่าง ๆ สามารถขจัดได้ด้วยความเพียรพยายาม ซึ่งเป็นผลรวมที่เกิดจากความคิดโดยแยบคาย [โยนิโสมนสิการ] จึงลงมือปฏิบัติจริง [ธรรมานุธรรมปฏิบัติ] ด้วยความเพียรพยายามตามสมควร คือ ตามความเหมาะสมกับจุดหมายที่ต้องการจะบรรลุถึงนั้น

ในระดับโลกียะทั่วไป มักจะใช้คำว่า “ขยันหรือหมั่น” เป็นส่วนมาก และมักจะมีปัญญาเป็นองค์ประกอบร่วมอยู่กับการกระทำนั้นเสมอ เช่น พระดำรัสว่า

^{๑๐๘} อัง.จตุกก (ไทย) ๑๓/๒๔๘/๒๓๑.

...กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีพด้วยความหมั่นประกอบภาระงาน คือ
กสิกรรม พาณิชยกรรม โครักขกรรม รับราชการฝ่ายทหาร รับราชการฝ่าย
พลเรือน หรือศิลปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในการงานนั้น
ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอดส่อง อันเป็นอุบายในการงานนั้น สามารถจัดทำ
ได้...^{๑๐๘}

หรือในพระดำรัสว่า “คนหมั่นไม่เกียจคร้าน...ไม่หวั่นไหวในอันตรายทั้งหลาย...มี
ความประพฤติไม่ขาดสาย มีปัญญา ผู้เช่นนั้นย่อมได้ยศ...”^{๑๐๙} พระดำรัสนี้ ทรงแสดงให้เห็น
จุดหมายของความเพียรและปัญญาในระดับโลกียะอย่างครบถ้วน

ในการศึกษาเล่าเรียน การครองเรือน และกรณีอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนิน
ชีวิต ทรงแสดงโทษของความเกียจคร้านปรากฏในมลสูตรว่า “...มนต์มีการไม่ท่องบ่น
เป็นมลทิน เรือนมีความไม่หมั่นเป็นมลทิน ความเกียจคร้านเป็นมลทินของผิวพรรณ...”^{๑๑๐}
ลักษณะคำสอนที่ใช้คำปฏิเสธเช่นนี้ เพื่อให้มองเห็นนัยที่ตรงข้ามในแง่สนับสนุนว่า ความ
หมั่นในการท่องบ่นสวดมนต์ จะทำให้ความรู้ในระดับสัญญาดำรงอยู่ได้นาน ในการครอง
เรือน และบุคลิกลักษณะที่ปราศจากความหดหู่เชิงซึม จะปรากฏขึ้นมาได้เพราะอาศัยความ
ขยันหมั่นเพียร แม้ในชุมชนสงฆ์ ซึ่งเป็นผู้สละโลกที่มีจุดหมายเพื่อเข้าถึงพระนิพพานอันเป็น
จุดหมายสูงสุด แต่ในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป ทรงเห็นความสำคัญของปัญญา
ในระดับโลกียะ จึงตรัสกำชับให้ประกอบกรณียกิจด้วยความเพียร ประกอบด้วยปัญญาว่า
“...ภิกษุเป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้าน ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา อันเป็นอุบายใน
กรณียะนั้น ๆ...”^{๑๑๑} พระดำรัสนี้ ทรงมุ่งหมายให้ใช้ปัญญาพิจารณาในการแสวงหาและการ

^{๑๐๘} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๑๕/๒๕๗.

^{๑๐๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๗.

^{๑๑๐} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๑๕/๑๔๙.

^{๑๑๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๒.

เสพบริโกคปัจฉัย ๔ ด้วยความไม่มัวเมาลุ่มหลง แต่ให้เป็นกิจกรรมเสริมปัญญา ที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ได้

ในบางโอกาสจะพบว่า ทรงตรัสถึงความสัมพันธ์ของวิริยะกับการพัฒนาปัญญา ว่า “คนเกียจคร้านย่อมไม่พบทางแห่งปัญญา”^{๑๑๒} ซึ่งมีความหมายว่า คนขยันเท่านั้น จึงจะพบทางแห่งปัญญาได้ โดยเฉพาะปัญญาในระดับที่เริ่มจากการคิดพิจารณา ถ้าไม่ใส่ใจเพ่งพินิจจริง ๆ คือ ถ้าไม่เพียรพยายามจริง ๆ จะไม่เกิดความรู้แจ้งได้ ความเพียรในลักษณะนี้พบในพระพุทธพจน์สั้น ๆ เช่น “ผู้ไม่ประมาท พินิจพิจารณา ตั้งใจฟัง ย่อมได้ปัญญา”^{๑๑๓} หรือในทางตรงข้าม เช่น “ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่พินิจ”^{๑๑๔} คำว่า “พินิจ” เป็นความพยายามที่เพ่งความเพียรทางใจ และความเพียรทางใจเท่านั้น ที่จะนำไปสู่ความรู้แจ้งปัญญาในระดับสัมโพธิญาณ สามารถพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้

ปัญญาในระดับโลกุตตระ หมายถึง “ความรู้ความเข้าใจ เข้าถึง เท้าทันความจริงของสังขาร คือโลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎธรรมดาของของธรรมชาติ จนสามารถวางใจถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ และมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง”^{๑๑๕}

วิริยะที่นำไปใช้เพื่อพัฒนาปัญญาในระดับโลกุตตระ ต้องเป็นไปโดยสัมพันธ์กับกระบวนการคิดแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งพัฒนาจากความรู้ความเข้าใจที่มีเป็นทุนเดิมอยู่ก่อนแล้วค่อย ๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยความเพียรในการรู้จักคิดการไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผลที่เกิดขึ้นในระหว่างฝึกฝนอบรม และการที่อินทรีย์ต่าง ๆ แก่กล้ำยิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญขึ้นถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตาม

^{๑๑๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๑๖.

^{๑๑๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๕.

^{๑๑๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนา พัฒนาคบและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘.

^{๑๑๕} พ.จ.ร. (ไทย) ๓๓/๒/๓๐๓-๓๐๗.

ความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ในที่สุด

๓.๒.๓.๓ วิริยบารมีกับการเข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ

(๑) บารมีเป็นข้อปฏิบัติสำหรับทำให้เป็นพระพุทธเจ้าได้ บารมีเป็นพุทธการกธรรม ที่ผู้ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า ต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๑๐ ข้อ จึงจะทำความปรารถนาให้สำเร็จลงได้ ในจริยาปฏิภาณปรากฏข้อความว่า

“...ท่านจงยึดบารมี [บารมี ๑๐] ให้มั่น...ถ้าท่านปรารถนาจะบรรลุโพธิญาณ ธรรมอันเป็นเครื่องบ่มโพธิญาณมีอยู่ในโลกเพียงเท่านี้ นอกจากนี้ที่ยิ่งกว่านั้นไม่มี ท่านจงตั้งมั่นอยู่ในธรรมนั้นเถิด” ^{๑๑๖}

ข้อความนี้ เป็นการดำริเตือนใจของสุเมธดาบสก่อนจะบำเพ็ญบารมี และเมื่อจะตั้งอธิษฐานเพื่อลงมือบำเพ็ญบารมีให้เต็มเปี่ยม จึงดำริว่า

“...บารมีของเรา ๑๐ ประการนี้ เป็นส่วนแห่งโพธิญาณอันเลิศ บารมีที่ยิ่งกว่า ๑๐ นี้ไม่มี เราพึงบำเพ็ญบารมีทุกอย่างไม่ยิ่งไม่หย่อน ในบารมี ๑๐ ประการนี้แล”

ข้อความที่ยืนยันถึงความเป็นพระพุทธเจ้าได้เพราะบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ

“...ดูก่อน สารีบุตร ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้ามี ๑๐ ประการ [คือ] ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐานะ เมตตา อุเบกขา...นี้แลเป็นพุทธการกธรรม...” ^{๑๑๗}

^{๑๑๖} พุ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓/๕๗๒.

^{๑๑๗} อญ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๙.

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า บารมี ๑๐ ที่บำเพ็ญให้ครบถ้วนบริบูรณ์ จะทำความปรารถนาให้ความเป็นพระพุทธเจ้าสำเร็จลงได้

(๒) วิริยะ เป็นคุณธรรมสำคัญที่ทำให้การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าประสบผลสำเร็จเป็นจริงขึ้นมาได้ ในอนนุสสุตสูตรทรงแสดงกำลังของตถาคต ๕ ประการที่ทำให้เกิดความรู้ยิ่งคือสัมมาสัมโพธิญาณ ซึ่งมีวิริยะเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วยคือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ วิริยะ และปัญญา และในการแสดงความเป็นปัจจัยแห่งบารมีของท่านธรรม ปาละ ท่านยกเอาอุตสาหะเป็นปัจจัยแห่งบารมีทั้งหลายในข้อความว่า

“...ความเพียรด้วยความอดกลั้นยิ่งแห่งโพธิสมภารทั้งหลายชื่อว่าอุตสาหะ ในบารมีที่ท่านกล่าวว่าเป็นพุทธภูมิ เพราะเป็นฐานะแห่งความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า...”^{๑๑๔}

จะเห็นว่า คำศัพท์สำหรับเรียกชื่อพระพุทธเจ้าที่แสดงถึงการที่พระองค์ประสบผลสำเร็จเพราะอาศัยวิริยะว่า “มหาวิริยะ” เช่น ในอรรถกถา อปทานว่า

“...พระพุทธเจ้าได้นามว่ามหาวิริยะ เพราะได้บำเพ็ญบารมี กระทำความเพียรไว้อสงไขยกัณเฑาะฐกับเพื่อบรรลุพระนิพพานอันเป็นประโยชน์สูงสุด...”^{๑๑๕}

ในการบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ แม้วิริยะจะวางอยู่ในลำดับที่ ๕ เพื่อแสดงความเกื้อหนุนภายในขององค์ธรรม แต่บารมีทุกข้อ ล้วนอาศัยวิริยะขับเคลื่อนไป จึงจะเต็มบริบูรณ์ได้ ในการกำหนดว่าบารมีจะให้สำเร็จประโยชน์คือเป็นพระพุทธเจ้าได้ในกาลไหน อรรถกถาแห่งจริยาปิฎกอธิบายว่า^{๑๒๐} กำหนดอย่างต่ำส่อสงไขยแสนมหากัป กำหนดอย่างกลางแปด

^{๑๑๔} อจ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๕๙๔.

^{๑๑๕} ชุ.อป.อ.(ไทย) ๘-๒/๒๐๗.

^{๑๒๐} ชุ.อป.อ.(ไทย) ๘-๒/๖๖๒-๖๖๓.

อสงไขยแสนมหากัป กำหนดอย่างสูง สิบหกอสงไขยแสนมหากัป ความต่างกันของการบรรลุเป็นพระพุทธานี้ แบ่งตามความแก่กล้า ปานกลาง และความย่อหย่อนแห่งความเพียร การเป็นพระพุทธานี้ด้วยกำลังแห่งความเพียรเรียกว่า วิริยาคิพระพุทธานี้

การบำเพ็ญวิริยบารมี เพื่อบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ หลังจากได้รับพยากรณ์จากที่ปึงกรพระพุทธานี้ ได้เริ่มทำความเพียรด้วยการดำริถึงคุณธรรมที่พระพุทธานี้ทั้งหลายกระทำมา เมื่อเห็นว่าบารมีทั้งปวงเป็นพุทธานุการธรรมจึงเริ่มทำความเพียรด้วยอรัญญภาตคือการกำหนดไว้ในใจด้วยการปรารภความเพียรให้เป็นไปโดยติดต่อกับบารมีธรรมดา เป็นมัชฌิมบารมี(อุปบารมี) และอุกัฏฐบารมี(ปรมัตถบารมี) ให้ครบถ้วนบริบูรณ์ จึงจะเข้าถึงความเป็นพระสัมมาสัมพุทธานี้ได้ แล้วอธิฐานทำความเพียรด้วยนิกกมภาต คือความเพียรที่ก้าวออกจากโยนิโสสัมมปธานที่กำหนดขึ้นในใจ ไปเป็นการกระทำภายนอก และสืบต่อความเพียรนั้น (วายมตี) ตลอดสี่อสงไขยกับแสนมหากัป จนบารมีเต็มเปี่ยมด้วยปรักกมภาต คือการทำความเพียรในขั้นเชื่อมต่อไปถึงความเป็นสัมมาสัมพุทธะได้ในที่สุด

ในการทำความเพียรของพระโพธิสัตว์นั้น ในจริยปิฎกกล่าวเปรียบเทียบว่า^{๑๒๑} “เหมือนสีหมฤคราช มีความเพียรไม่ย่อหย่อนในที่นิ่งที่ยืนและที่เดิน ประคองใจไว้ทุกเมื่อ” อรรถกถาจารย์อธิบายว่า

...พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเพื่อสัมโพธิญาณ พึงเป็นผู้ประกอบความขวนขวายตลอดกาล เพื่อให้บารมีบริบูรณ์ด้วยการบำเพ็ญเกี่ยวเนื่องกันไป [ทุกข้อ] ฉะนั้น ตลอดเวลาพระโพธิสัตว์พิจารณาทุก ๆ วันว่า เราจะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นอย่างไรดี พึงทำความอุตสาหะเพื่อประโยชน์แก่สัตว์...^{๑๒๒}

ข้อความนี้ แสดงถึงความเป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์ว่า เพื่อบำเพ็ญประโยชน์ต่อมวลสรรพสัตว์ในการช่วยเหลือให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ย่อมถือเป็นภาระสำคัญที่จะทำความ

^{๑๒๑} พุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒/๓๐๕

^{๑๒๒} พุ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓/๖๔๑.

อุตสาหะคือ พากเพียรพยายาม ในการบำเพ็ญบารมีให้เต็มเปี่ยมอยู่เสมอ เพื่อบรรลุถึงจุดหมายคือสัมมาสัมโพธิญาณ ที่จะช่วยรื้อขนมวลสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ให้ได้ ในจริยาปฏิภาณอธิบายถึงข้อปฏิบัติของพระโพธิสัตว์เมื่อตระหนักถึงพันธกิจนี้ว่า "...พึงปรารถนาความเพียรในประโยชน์ของสัตว์นั้น ๆ พึงอดกลั้นต่อสิ่งทั้งปวง มีสิ่งที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนาเป็นต้น..."^{๑๒๓} จะเห็นความสัมพันธ์ของวิริยะว่า เกี่ยวข้องกับขันติความอดทนในลักษณะเกื้อหนุนกันคือ ขันติทำให้เกิดกำลังในการเข้าไปหนุนวิริยะให้เกิดความมั่นคงต่อการบำเพ็ญบารมี เช่น ข้อความว่า "พระโพธิสัตว์ ประกอบความชวนชวายุในทาน เป็นต้น มีเรียวแรง (กำลัง) มีความเพียรมั่น (มั่นคง) เข้าไปสะสมบุญสมภารและญาณสมภารอันหาประมาณมิได้ทุก ๆ วัน"^{๑๒๔} และในการบำเพ็ญบารมีจะเกิดความเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ได้ ต้องอาศัยวิริยะที่แสดงออกในลักษณะที่เป็นความถี่ของการกระทำ โดยความตระหนักในภารกิจของความเป็นพระโพธิสัตว์จึงสืบต่อการกระทำจนกว่าบารมีจะเต็มบริบูรณ์ได้ เช่น ข้อความว่า "ทำด้วยความเคารพ ทำติดต่อกัน ประพฤติไม่ย่อหย่อน พึงยังความอุตสาหะให้เป็นไป พึงบำเพ็ญวิริยะให้บริบูรณ์ ฉะนั้น"^{๑๒๕}

(๓) ในระดับอรหันตสาวก สำเร็จได้ด้วยการบำเพ็ญเพียรตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระมหากรุณาธิคุณในพระเนมิตกนามว่า "วีระ" เพราะทรงให้ผู้อื่นมีความเพียร ทรงตรัสถึงสาวกบารมี หรือการบำเพ็ญบารมีของพระสาวกว่า

ดูกรอุทายี เราได้บอกปฏิปทาแก่สาวกทั้งหลายแล้ว สาวกทั้งหลายของเรา ปฏิบัติตามแล้ว ย่อมเจริญสติปัญญา...มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้... ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญ

^{๑๒๓} พุ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓/๖๔๒.

^{๑๒๔} พุ.จริย.อ.(ไทย) ๙-๓/๖๔๒.

^{๑๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๔.

สัมมปธานสี่...ยังความพอใจให้เกิด พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิตไว้
 เริ่มตั้งความเพียร เพื่อความเกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อ
 ความมีอยู่ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความสมบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่
 เกิดขึ้นแล้ว...ย่อมนเจริญอิทธิบาทสี่อันประกอบด้วยวิริยะและปธานสังขาร...ย่อมน
 เจริญวิริยอินทรีย์... วิริยพละ... ย่อมนเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมนเจริญ
 สัมมาวายามะ...สาวกของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลुบารมีอันเป็นที่สุดแห่ง
 อภิญญา (อรหัตต์) อยู่^{๑๒๖}

จะเห็นว่า บารมีในแง่นี้ จะมุ่งถึงผลสำเร็จอันเกิดจากการบำเพ็ญความเพียรตาม
 หลักโพธิปักขิยธรรม และสรุปรวบยอดลงที่ สัมมาวายามะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

สรุปความสัมพันธ์ของวิริยะกับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ

วิริยะกับหลักปฏิบัติในมงคล ๓๘ จะมีความสัมพันธ์ในลักษณะ ๒ ประการคือ
 การประยุกต์นำไปใช้กับการพัฒนาชีวิตในระดับพื้นฐาน กับเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพัฒนา
 จิตในระดับสูง ในระดับพื้นฐาน เริ่มจากมงคลข้อที่ ๑ คือการไม่คบคนพาล ไปถึงมงคลข้อ ๓๐
 คือการสนทนาธรรมตามกาล ในการพัฒนาจิตขั้นสูงจะเกี่ยวข้องโดยตรงในมงคลข้อ ๓๑ และ
 ๓๒ ในหัวข้อการบำเพ็ญตบะ และการประพฤติพรหมจรรย์

การพัฒนาชีวิตจากระดับพื้นฐานไปสู่ระดับสูง มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน คือ
 อาศัยการฟังธรรมและการสนทนาธรรมตามกาล เป็นเหตุเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจใน
 จุดหมายที่แท้จริงของชีวิต อาศัยความสันโดษ ทำให้ไม่รู้จักอึดจักพอในกุศลธรรม เป็นเหตุให้
 ใช้ความเพียรพัฒนาตน ให้เจริญก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่สูงสุดต่อไป

ความสัมพันธ์ของวิริยะในโพธิปักขิยธรรม จะเป็นองค์ประกอบในหมวดธรรม ๗
 หมวด เพื่อทำหน้าที่เชื่อมโยง สืบต่อ เกื้อหนุน และขับเคลื่อนหมวดธรรมแต่ละหมวดไปสู่

^{๑๒๖} ม.ม.(ไทย) /๑๓/๓๓๓-๓๔๐/๒๕๐-๒๕๒.

จุดหมายตามวัตถุประสงค์ของหมวดธรรมนั้น ๆ คือ

๑) อาตาปี ในสติปัฏฐาน ๔ แปลว่า ความเพียรเผากิเลส ทำหน้าที่เผากิเลสให้ร้อนจนอยู่ไม่ได้ สัมพันธ์สอดคล้องกับสติมา และสมาธิใน เน้นการปฏิบัติให้เป็นปัจจุบัน จุดหมายหลักคือ ทำลายอภิชฌาและโทมนัสให้หมดสิ้นไป

๒) ปธาน ในสัมมปธาน ๔ แปลว่า ความเพียรที่ตั้งไว้ชอบ ไม่ใช่ข้อปฏิบัติโดยตรง แต่เป็นอุปการธรรม ชักจูงข้อปฏิบัติที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับความเพียรละ เพียรระวังเพียร เจริญ และเพียรรักษา เข้ามาอาศัยเป็นแนวทางปฏิบัติ จุดหมายคือเพื่อละอกุศลธรรม และเจริญกุศลธรรมให้งอกงามขึ้นในใจ

๓) วิริยทธิบาท ในอิทธิบาท ๔ หมายถึง ความเพียรเป็นคุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ สัมพันธ์กับ จันทะ จิตตะ และวิมังสา ในลักษณะเชื่อมโยงเป็นลำดับต่อกัน มีจุดหมายเพื่อนำไปใช้ทั้งในแง่โลกียะและโลกุตตระ และสัมพันธ์กับสัมมปธาน ๔ ในคำว่า ปธานสังขาร

๔) วิริยอินทรีย์ ในอินทรีย์ ๕ แปลว่า เป็นใหญ่ในการกำจัดอกุศลธรรม ทำหน้าที่สัมพันธ์คือ เป็นคู่ปรับกับสมาธิโดยตรง หากปรับให้สมดุลกันจะทำให้เกิดอินทรีย์แก่กล้า มีอำนาจที่จะขจัดอกุศลธรรมให้หมดสิ้นไปได้ ความสัมพันธ์ระหว่างหมวดธรรม นำไปใช้กับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้บรรลุผลได้เร็ว

๕) วิริยพละ ในพละ ๕ มีนัยเช่นเดียวกับอินทรีย์ จะแยกกันก็ตรงที่การนำไปใช้ คือเมื่ออินทรีย์พัฒนามาจนเป็นพละ ก็จะทำให้เกิดความมั่นคง ไม่หวั่นไหว คือเมื่อวิริยะเป็นใหญ่ และมั่นคงไม่หวั่นไหวแล้ว ก็พร้อมที่จะต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ได้

๖) วิริยสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ แปลว่า ความเพียรเป็นเครื่องนำไปสู่การตรัสรู้ธรรม ทำหน้าที่ประสานสอดคล้องกับธรรมวิจยและปีติ เพื่อยกจิตขึ้นจากความหดหู่ถดถอย ให้บากบั่นไปข้างหน้า และเข้าไปหนุน บัณฑิต สภา สติ อุเบกขา ให้เข้มข้นเข้าสู่โพธิได้

๗) สัมมาวายามะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ แปลว่า ความเพียรพยายามชอบ ทำหน้าที่ประสานสอดคล้องกับสัมมาทิฐิและสัมมาสติ ปฏิบัติกับองค์มรรคทุกข้อเพื่อเปลี่ยนมิจฉามรรคให้เป็นสัมมามรรค และขับเคลื่อนไปสู่สัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติในขั้นสุดท้าย

วิริยะที่สัมพันธ์กับบารมี ๑๐ จะอาศัย ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา หนุนให้เกิดความมั่นคง แข็งแกร่ง แล้วทำหน้าที่ไปหนุนบารมีอีก ๕ ข้อที่เหลือข้างต้น คือ ทาน

ศีล เนกขัมมะ และปัญญา ให้บรรลุผลสำเร็จในระดับต่าง ๆ คือ จากระดับสามัญเป็นอุปปารมี และปรมัตถปารมีตามลำดับ เป็นข้อปฏิบัติของพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญให้เต็มเปี่ยมเพื่อเข้าถึง พุทธภูมิ และอรหัตตภูมิ ตลอดจนบุคคลทั่วไป หากได้บำเพ็ญวิริยบารมี และปฏิบัติตามหลัก บารมีให้ครบบริบูรณ์ทุกข้อ ก็จะนำความสำเร็จมาให้โดยง่าย

บทที่ ๔

วิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม

๔.๑ ความหมายและความสัมพันธ์ระหว่างจริยธรรมกับศีลธรรม

จริยธรรมหมายถึง“หลักความประพฤติ”^๑ หรือ“ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ”^๒ หลักจริยธรรมในพระพุทธศาสนา เรียกเป็นศัพท์โดยรวมว่า พุทธจริยธรรม เป็นการนำเอากฎ ธรรมชาติมาวางลงเป็นวิธีปฏิบัติ เพื่อให้เป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต โดยสอดคล้องกับ ความจริงที่เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ คือความเกิดขึ้นดำรงอยู่และเป็นไปตาม เหตุปัจจัย

ในความเป็นเหตุปัจจัยของกันและกันนั้น ไม่ใช่ภาวะที่เกิดขึ้นเพราะอำนาจของ กรรมเก่า อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือธรรมชาติ และเกิดขึ้นเองลอย ๆ โดยไม่มีเหตุ หากแต่เกิดเพราะการกระทำด้วยความเพียรพยายามของมนุษย์เองในปัจจุบัน การกระทำใน แ่งความเพียรพยายาม เป็นอาการที่บ่งถึงองค์ประกอบ ๔ อย่างเป็นไปพร้อมกันคือ กรรม กิริยา เหตุผล และความเพียรพยายาม คำพูดแบบรวบยอดที่พบอยู่ทั่วไปในคำสอนทาง พระพุทธศาสนา คือ “การกระทำด้วยความเพียรพยายามชอบ”

การกระทำ เป็นอาการแสดงออกของ กรรม กิริยา และความเชื่อในเหตุผล เพราะ ถ้าไม่เชื่อในความเป็นเหตุเป็นผลของกฎศีลธรรมที่ว่า “สรรพสิ่งมีเหตุเป็นแดนเกิด” กรรม และ

^๑ พระนิเทศ ญาณวีโร (ชิงหอม), “ศึกษาวิเคราะห์วิภังคชาทในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๘๘.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพ ฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๘๘

กิริยา ก็ไม่อาจจะเกิดขึ้นมาได้ และเพราะมีการกระทำบนพื้นฐานความเชื่อในกฎศีลธรรม ความเพียรพยายามก็เกิดขึ้น เพื่อเข้าไปหนุนการกระทำไปสู่คุณค่าทางจริยธรรม เพราะถ้า การกระทำไม่มีความเพียรพยายามเข้าไปหนุน ก็ไม่สามารถบรรลุถึงจุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ในทางตรงข้าม ถ้าความเชื่อที่ว่า สิ่งหนึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง เพราะอำนาจ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เหนือธรรมชาติ บันดาลให้เป็นไป ความเพียรพยายามในการกระทำที่ตัวของมนุษย์เองก็ไม่อาจจะเกิดผลขึ้นมาได้

ในเทวทหสูตรมัชฌิมนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสถึงลัทธิความเชื่อของนิครนถ์ที่เชื่อใน กรรมเก่า (ปุพเพกตวาท) อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ (อิศวรนิรมิตวาท) และเกิดขึ้นเอง ลอย ๆ โดยไม่มีเหตุ (อเหตุวาท) ว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ^๓ เป็นเหตุให้ไม่เกิดความเพียรพยายามที่จะลงมือกระทำด้วยตนเอง ในแง่นี้ พระธรรมปิฎกแสดงความเห็นไว้ว่า “พระพุทธเจ้าทรงถือ ความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรม ของหลักคำสอนในทาง พระพุทธศาสนาทั้งหมด”^๔ แสดงว่า ความเพียรพยายามจะเกิดขึ้นมาได้ เพราะเชื่อเหตุผล ของการกระทำในปัจจุบันด้วยตนเอง ไม่ใช่เพราะกรรมเก่า อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือ ธรรมชาติ หรือเกิดขึ้นเองลอย ๆ โดยไม่มีเหตุ

คำว่า “ไม่เชื่อในกรรมเก่า” ไม่ได้หมายความว่า พระพุทธศาสนาปฏิเสธกรรมใน อดีต แต่ในแง่ของความเพียรพยายาม ไม่ให้ยึดมั่นในลักษณะฝากโชคชะตาไว้กับกรรมเก่า จนเกินไป จนเป็นเหตุให้ไม่ลงมือประกอบความเพียรพยายามเพื่อชำระกรรมเก่า แล้วสร้าง กรรมใหม่ให้เกิดขึ้น แต่ปล่อยชีวิตให้เป็นไปตามกรรม สุดท้ายแต่กรรมจะบันดาลให้เป็นไป

แท้จริงแล้ว กรรมเก่าเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ที่มีผลถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนาสอนให้กำหนดรู้ (ปริยญาตัพพธรรม) แล้วถือเอาประโยชน์ในแง่ที่เป็น บทเรียน เพื่อวางแผนทำกรรมในปัจจุบัน หาทางปรับปรุงแก้ไขให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

^๓ ดูประกอบใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑-๒๗/๑-๑๙.

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๒๐๗.

๔.๒ จริยธรรมในพระพุทธศาสนาเน้นมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลาง

หลักจริยธรรม เน้นการกระทำที่ตัวของมนุษย์ด้วยความเพียรพยายาม โดยสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักเหตุผล หรือความจริงที่เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ เพื่อให้บรรลุประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงขั้นสูงสุด ฉะนั้น จริยธรรมในทุกระดับจึงต้องอาศัยวิริยะเป็นองค์ประกอบ จึงจะสามารถขับเคลื่อนการปฏิบัติ ให้บรรลุจุดหมายหรือประโยชน์ จากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่ง ที่เจริญก้าวหน้าและประณีต ยิ่งขึ้นตามลำดับได้ โดยนัยนี้ คุณค่าก็คือระดับของการประเมิณผลทางความประพฤติ

๔.๓ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนา

ระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นระบบความประพฤติปฏิบัติที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และอำนวยให้เกิดสภาพชีวิต สภาพสังคมที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายร่วมกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างศีลธรรมกับจริยธรรม เกิดขึ้นโดยการที่เอากฎศีลธรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิต เพื่อให้เกิดผลที่สอดคล้องกับกระบวนการทางธรรมชาติ โดยการประยุกต์ความรู้มาสร้างเป็นวิธีปฏิบัติ เป็นขั้นเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของธรรมชาติกับวิธีการต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ ประการ และสามารถขยายออกไปใช้ต่างกิจต่างกรณีได้ ตามความเหมาะสม

ฉะนั้น มรรคมีองค์ ๘ ประการ จึงเป็นหลักกลางในชั้นวิธีการ ที่มุ่งเน้นในแง่เนื้อหา โดยแจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยว่ามีอะไรบ้าง การจัดลำดับองค์ประกอบธรรมภายในองค์มรรค จัดตามความสัมพันธ์ขององค์ธรรม และทำหน้าที่อยู่ในภายในของบุคคลผู้ปฏิบัติ

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ จะปรากฏความเพียรอยู่ในหัวข้อ สัมมาวายามะ อยู่ในลำดับที่ ๖ ใน ๘ ข้อ วิริยะที่นำไปสู่จุดหมายในแง่กุศลธรรมไม่ว่าระดับใด จัดเป็นคุณค่าทั้งในระดับเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กระบวนการที่นำไปสู่คุณค่าทางจริยธรรมเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือการปฏิบัติตามหลักทางสายกลาง ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ซึ่ง

เป็นข้อปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นหลักครองชีวิตที่สมบูรณ์ที่จะนำไปสู่จุดหมายคือความดับทุกข์หรือความสิ้นสุดปัญหา โดยนัยนี้ ความดับทุกข์หรือการเข้าถึงภาวะที่สิ้นสุดปัญหาเป็นคุณค่าทางจริยธรรม หลักธรรมที่นำไปสู่เกณฑ์ตัดสินคุณค่าในแง่นี้คือ การกระทำด้วยความเพียรพยายาม ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับองค์ประกอบภายในของระบบปฏิบัติ แต่มีบทบาทและหน้าที่กับหลักธรรมทุกข้อในหมวดเดียวกัน จะเห็นว่า ความเพียรพยายามจะอยู่ในลำดับที่ ๖ ในหัวข้อว่า “สัมมาวายามะ” แปลว่า ความพยายามชอบ ดังนี้คือ

(๑) สัมมาทิฏฐิ	เห็นชอบ
(๒) สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ
(๓) สัมมาวาจา	วาจาชอบ
(๔) สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ
(๕) สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีพชอบ
(๖) สัมมาวายามะ	พยายามชอบ
(๗) สัมมาสติ	ระลึกรู้ชอบ
(๘) สัมมาสมาธิ	จิตมั่นชอบ ^๕

สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ ซึ่งเป็นแกนหลักในการศึกษาวิจัยนี้ ถ้ามองความสัมพันธ์ภายในองค์มรรค จะเห็นว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ จะเป็นจุดเริ่มต้นแล้วเชื่อมโยงสืบต่อกันไปเป็นทอด ๆ จนถึงสัมมาวายามะ แล้วส่งต่อไปยังสัมมาสติ และสัมมาสมาธิต่อไป

วิธีะ เมื่อนำมาเป็นหลักปฏิบัติ จะสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่น ๆ จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ได้ ในแง่จริยธรรมจะสัมพันธ์ภายในระบบปฏิบัติ ทั้งในแง่อาศัยหลักธรรมในข้ออื่น ๆ เข้ามาสนับสนุนและทำหน้าที่หนุนข้อปฏิบัติอื่น ๆ ให้บรรลุ

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๖๐๑.

จุดหมายในระดับต่าง ๆ ได้

๔.๔ ความสัมพันธ์ของวิริยะในระบบของอริยมรรค

หากมองความสัมพันธ์ภายในองค์ธรรม จะเห็นบทบาทของวิริยะทำหน้าที่รับช่วงจากสัมมาอาชีวะแล้วส่งต่อไปยังสัมมาสติและสัมมาสมาธิตามลำดับดังนี้คือ

เริ่มจากสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เมื่อเห็นอย่างไร ก็คิดอย่างนั้น [สัมมาสังกัปปะ] คิดอย่างไร ก็พูดไปอย่างนั้น [สัมมาวาจา] เมื่อพูดอย่างไร ก็ทำไปอย่างนั้น [สัมมากัมมันตะ] การคิดได้แค่ไหน พูดจาและกระทำการได้แนวใด มีขอบเขตแค่ไหน ก็ดำเนินชีวิตหาเลี้ยงชีพไปแนวนั้น [สัมมาอาชีวะ] เมื่อจะพูด จะทำการ จะดำเนินการเลี้ยงชีวิตให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม[สัมมาวายามะ] เมื่อเพียรพยายามจริงจังในเรื่องไหนให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มั่น สม่่าเสมอในเรื่องนั้น [สัมมาสติ] เมื่อสติคอยกำกับดีอยู่ จิตก็แน่วแน่มั่นคงไปในเรื่องนั้น

จะเห็นว่า ในความสัมพันธ์ของมรรคมงคล ๘ ประการนี้ จะมีลักษณะเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน ส่งเสริมกันเป็นทอด ๆ ภายในองค์ธรรม มีพระพุทธดำรัสว่า

...เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้...^๖

ในความสัมพันธ์เชื่อมโยงส่งต่อกันไปเป็นทอด ๆ ขององค์มรรคนี้ ไม่ว่าจะเน้นอธิบายองค์ประกอบในข้อใด ส่วนที่เหลือนั้นจะเข้ามาห้อมล้อมหนุนเสริมให้เกิดธรรมสมังคี

^๖ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๙/๑๔๙-๑๕๐.

เกิดประสิทธิภาพที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น เฉพาะสัมมาวายามะที่สัมพันธ์กับองค์มรรคทั้งระบบ จะใช้ในความหมายว่า “ความพยายาม” คือ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ...คือปัญญา ปัญฺเฑนทริยํ ปัญฺเฑนาลละ อัมม
 วิจยสํโพชฌงค์ ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค...ความพยายามเพื่อละ
 มิจฉาทิฏฐิ บรรลุสัมมาทิฏฐิ...ความพยายามเพื่อละมิจฉาสังกัปปะ บรรลุสัมมา
 สังกัปปะ...ความพยายามเพื่อละมิจฉากัมมันตะ บรรลุสัมมากัมมันตะ...ความ
 พยายามเพื่อละมิจฉาอาชีวะ บรรลุสัมมาอาชีวะ...ความพยายามเพื่อละมิจฉา
 สติ บรรลุสัมมาสติ...ความพยายามเพื่อละมิจฉาสมาธิ บรรลุสัมมาสมาธิ....
 ความพยายามนั้น เป็นสัมมาวายามะ^๑

๔.๕ สัมมาวายามะจุดเน้นวิริยะในฐานะจริยธรรมในพระพุทธศาสนา

สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ จะทำหน้าที่หนุนการพัฒนาในระบบของ
 มรรคทุกข้อ แสดงให้เห็นจุดเน้นของการพัฒนาว่า อาศัยวิริยะเป็นแกนยื่น ส่วนที่เหลือเป็น
 องค์ประกอบที่ชักจูง [สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ] และประคอง [สัมมาสติ ระลึกชอบ] ให้การ
 ใช้ความเพียรเกิดประสิทธิภาพยิ่งขึ้น อรรถกถาแห่งที่มณิกายแจกแจงรายละเอียดของ
 สัมมาวายามะให้เห็นในปธาน ๔ ดังนี้คือ

(๑) สังวรปธาน	เพียรระวัง
(๒) ปหานปธาน	เพียรละ
(๓) ภาวนาปธาน	เพียรเจริญ
(๔) อนุรักขนาปธาน	เพียรรักษา ^๒

^๑ ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๒๕๔-๒๗๔/๑๔๕-๑๔๙.

^๒ ที.ป.อ.(ไทย) ๓-๒/๑๔๕.

ในปธานทั้ง ๔ นี้ เป็นการตั้งความเพียรที่อาจนำไปใช้ในทางดีหรือทางเสื่อมก็ได้ แต่ในแง่จริยธรรม มุ่งหมายในแง่ดี จึงเพิ่มคำว่า “สัมมา” เข้ามาข้างหน้าเป็น “สัมมปธาน” แปลว่า ความเพียรชอบ จึงจะจัดเป็นวิธีะที่นำไปสู่คุณค่าทางจริยธรรมได้ ในอรรถกถาวิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก ขยายความสัมมปธานเพื่อให้ถือเป็นหลักปฏิบัติว่า

...ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น...เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว...เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น...เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^๕

ในความหมายของของสัมมปธานนี้ มีประเด็นสำคัญที่ควรยกมาศึกษาวิจัย ๕ ประเด็นคือ

- (๑) อกุศลธรรม
- (๒) กุศลธรรม
- (๓) ทำฉันทะให้เกิด
- (๕) พยายาม
- (๖) ปรรวณความเพียร
- (๗) ประคองจิตไว้
- (๘) ทำความเพียร

ข้อ ๑ จัดเป็นความเพียรละ ข้อ ๒ จัดเป็นเพียรเจริญ ข้อ ๓ เป็นเหตุจงใจให้เกิดการกระทำ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ เป็นความเพียรในลักษณะต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับ เพียรระวัง เพียรละ เพียรเจริญ และเพียรรักษาเพื่อเจริญกุศลธรรมให้ก้าวหน้าไปในระดับต่าง ๆ จน

^๕ อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๕๕.

บรรลุถึงคุณค่าทางจริยธรรมขั้นสูงสุด ในแต่ละข้อมีรายละเอียดดังนี้คือ

อกุศลธรรม หมายถึง “อกุศลมูล ๓ คือ โสกะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับโสกะ โทสะ โมหะนั้น”^{๑๐} อกุศลธรรมในลักษณะนี้ มุ่งหมายเอาอกุศลธรรมเจตสิกที่เกิดกับจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้เสื่อมเสียคุณภาพ และหมายถึงอาการที่เป็นไปของจิต คือ “อภิชฌาและโทมนัส”^{๑๑} ในพระวินัยหมายถึงเอาพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย วาจา และใจ คือ “การทำกายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริต”^{๑๒} เมื่อเกิดขึ้นกับจิตจะทำให้เกิดผล คือ “เสียคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชา มีทุกข์เป็นวิบาก”^{๑๓}

อกุศลธรรมทั้งมวล ล้วนขยายความออกไปจากมิจฉามรรคทั้งหมดคือ เริ่มจากความเห็นผิด นำไปสู่ความคิดที่ผิด จะโดยเจตนาหรือเพราะอกุศลชักนำก็ถือว่าผิดในความหมายนี้ เช่น ความคิดที่เกิดจากอกุศลวิตกแอบแฝงอยู่ภายใน จึงคิดไปเพราะอำนาจของกาม ความพยาบาท และความคิดเบียดเบียน ชักจูงไป จึงพูดไปตามความเห็นความคิดนั้น เช่น การเป็นนักสอนศาสนาที่บิดเบือนคำสอนเพื่อใช้เป็นเครื่องมือหลอหลอมเยาชนให้เป็นสมาชิกในขบวนการตามอุดมคติของพวกเขา เพื่อหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือการใช้คำพูดเพื่อให้ผู้ฟังเห็นผิดเป็นชอบ การยุยงให้แตกความสามัคคี การพูดหยาบคาย ไม่เป็นไปในทางสร้างสรรค์ เมื่อเห็นผิด พูดผิด ก็นำไปสู่การกระทำที่ผิด เช่น การเบียดเบียนเช่นฆ่าผู้อื่น รวมทั้งการฆ่าด้วยวิธีการที่เรียกว่าระเบิดพลีชีพ เป็นการเบียดเบียนตนและคนอื่นให้เดือดร้อน เมื่อทำผิดก็เลี้ยวชีพในทางที่ผิด และนำความเพียรไปใช้ในทางที่ผิด เพื่อสนับสนุนให้ความเห็นความคิดการพูดการกระทำและการประกอบมิจฉาชีพ บรรลุจุดหมายได้ แม้สติ

^{๑๐} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๕๖.

^{๑๑} ที.ส.อ.(ไทย) ๑-๑/๓๑๙.

^{๑๒} วิ.ม.อ.(ไทย) ๕-๒/๑๒๗.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต).พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

ก็ถูกนำไปใช้ในทางผิด เป็นคนตั้งอยู่ในความประมาท หรือตั้งสติผิด และตั้งใจทำในทางที่ผิด

บาปอกุศลหรือความชั่ว เป็นปหานปธานคือธรรมที่ควรละ เพราะเป็นคุณค่าของชีวิตในด้านลบ วิริยะจะนำไปสู่เกณฑ์ตัดสินระดับขั้นของการประเมิณผลทางความประพฤติ ๓ ระดับคือ “ชั่ว ชั่วมาก และชั่วที่สุด” อาศัยองค์ประกอบคืออกุศลเจตนาเป็นแรงจูงใจอยู่ภายในและเป็นวิริยะเจตสิกในฝ่ายชั่ว เมื่อหลอมรวมเป็นความคิดที่เรียกว่ามโนกรรมก็จัดเป็นมโนทุจริต เพราะมีอกุศลเจตนาและวิริยะเจตสิกแอบแฝงอยู่ภายใน แล้วแสดงออกเป็นการกระทำและการพูดภายนอกในทางทุจริต เรียกว่า กายทุจริต และวจีทุจริต ระดับขั้นของความชั่วที่เริ่มจากความเจือจางแล้วค่อย ๆ เข้มข้นขึ้นตามลำดับนั้น อาศัยวิริยะเป็นตัวขับเคลื่อน โดยแสดงออกเป็นความถี่ของการกระทำ ประกอบด้วยเจตนาความตั้งใจหรือความพยายามที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จลงให้ได้ ในชีวิตประจำวันที่มองเห็นง่ายที่สุดคือการคิดการพูดและการกระทำบ่อย ๆ ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จนเกิดเป็นนิสัยความเคยชิน แล้วติดเป็นอุปนิสัย สิ่งนั้นก็จะกลายเป็นตัวกำหนดความเป็นไปของชีวิตทุกอย่างได้ หลวงพ่อชา สุภทฺโท กล่าวไว้ว่า

...จรรว้งความคิด เพราะความคิดจะกลายเป็นความประพฤติ...จรรว้งความประพฤติ เพราะความประพฤติจะกลายเป็นความเคยชิน...จรรว้งความเคยชิน เพราะความเคยชินจะกลายเป็นนิสัย...จรรว้งนิสัย เพราะนิสัยจะกลายเป็นอุปนิสัย...จรรว้งอุปนิสัย เพราะอุปนิสัยจะกลายเป็นตัวกำหนดชะตากรรม...^{๑๔}

แสดงให้เห็นว่า วิริยะที่แสดงออกในความหมายที่กระทำให้มาก ทำบ่อย ๆ และสืบต่อการกระทำนั้น เมื่อนำมาใช้ในทางผิด ก็จะเพิ่มดีกรีของบาปอกุศลให้มากขึ้น จึงจัดเป็นปหานปธาน คือความเพียรที่จะต้องละเพื่อชำระพื้นใจให้สะอาด เหมาะแก่การเจริญกุศล

^{๑๔} ชา สุภทฺโท, นอกเหตุเหนือผล มปป. หน้า ๓๙.

ธรรมให้เจริญก้าวหน้าต่อไปได้

กุศลธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นกุศล ในอรรถกถาธรรมสังคณีวิเคราะห์ไว้ว่า ...ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ยังบาปกรรมอันบัณฑิตพึงเกลียดให้เหว ให้เคลื่อนไป คือให้พินาศ อีกอย่างหนึ่ง...ที่ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคือ ตัดอกุศลธรรมเหล่านั้น...อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศลธรรม เพราะอรรถว่า ย่อมตัดสังกิเลสทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด...^{๕๕}

จะเห็นว่า ความหมายของกุศลธรรมที่แปลว่า “ตัด” บ่งถึงอาการของกุศลธรรมที่มีลักษณะปิดกั้นทางเกิดของอกุศลธรรม และได้ชื่อว่าทำลายอกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วให้หมดไป เหมือนความสว่าง เมื่อเกิดขึ้นแล้วได้ชื่อว่าทำลายความมืดให้หมดไป และไม่มีโอกาสที่ความมืดจะเกิดแทรกขึ้นมาได้ หรือในแง่กุศลธรรมที่มุ่งหมายคือความเพียร เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมกำจัดความเกียจคร้านให้หมดไปในขณะนั้น และเมื่อสืบต่อความเพียรนั้นด้วยความไม่ห่อถอย ย่อมปิดกั้นไม่ให้ความหดหู่ถดถอยเกิดขึ้นมาได้ กุศลธรรมซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมพระธรรมปิฎกกล่าวไว้ว่า

หมายถึง ธรรมที่เกื้อกูลแก่สุภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่เสียหาย ไม่มัวหมอง สะอาด ผ่องแผ้ว ภาวะที่จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็น หรือรู้เท่าทันความเป็นจริง และเป็นสภาพจิตที่ทำให้มีความสุข^{๕๖}

กุศลธรรมทั้งมวลล้วนขยายความออกมาจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งสิ้น คือความเห็นชอบ ได้แก่เห็นที่มาของปัญหาและแนวทางอันเป็นที่ดับของปัญหานั้น คิดชอบ

^{๕๕} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๑-๑/๑๕๓.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๖๔.

ได้แก่กุศลวิตก ๓ คือ คิดออกจากกาม ไม่พยาบาท และไม่เบียดเบียน เจรจาชอบ เช่น ไม่ใช้วาจาหลอกลวงคนอื่นให้เข้าใจผิดจากความเป็นจริง หรือไม่ใช้วาจาที่ส่อไปในทางเป็นเท็จ การไม่ทำตามนโยบายที่แถลงไว้ หรือที่เรียกว่า ไม่ปฏิบัติตามสัญญาประชาคม เป็นต้น กระทำชอบ คือมีพฤติกรรมเป็นไปในทางไม่เบียดเบียน ทำให้ตนเองและสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุก ประกอบอาชีพที่สุจริต เป็นนักบวชหาเลี้ยงชีพด้วยการบิณฑบาต ไม่หลอกลวงชาวบ้านเลี้ยงชีพ มีความเพียรพยายามชอบ เพื่อหนุนความเห็น ความคิด การพูด การกระทำ และการเลี้ยงชีพนั้นให้บรรลุผล รวมทั้งเพียรเจริญกุศลธรรมอันเป็นคุณธรรมภายใน ให้เจริญงอกงาม ด้วยการบำเพ็ญสมาธิตามหลักสติปัฏฐาน เป็นต้น ชื่อว่ากุศลธรรม

โดยทั่วไป คำว่ากุศลมักใช้คู่กับคำว่า “บุญ” และเรียกรวมกันว่า “ทำบุญทำกุศล” จัดเป็นคุณค่าทางจริยธรรมในฝ่ายดี เป็นภาวนาปธาน คือความเพียรที่ควรเจริญหรือปลุกฝังให้เกิดขึ้น แล้วพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้นตามลำดับ เมื่อมองในแง่คุณค่าที่เป็นความดีที่ควรพัฒนาปลุกฝัง คำว่า “ความดี” มีความหมายกว้าง หมายรวมไปถึงการบำเพ็ญกุศล การทำบุญ และการทำประโยชน์ เช่นข้อความที่ว่า “...การประพฤติกุศลเป็นความดี การกระทำบุญเป็นความดี การไม่เบียดเบียนเป็นความดี การอนุเคราะห์แก่หมู่สัตว์เป็นความดี...”^{๑๗} คุณค่าของความดีจะเพิ่มปริมาณมากขึ้นเพราะอาศัยการกระทำที่ประกอบด้วย ความเพียรพยายามในความหมายว่าทำให้มาก และทำบ่อย ๆ เช่น พระพุทธดำรัสว่า “...ถ้าบุรุษจะพึงทำบุญ ควรทำบุญนั้นบ่อย ๆ ...”^{๑๘} และที่ตรัสว่า “...แม้หม้อน้ำย่อมเต็มได้ด้วยหยาดน้ำที่ตกฉันใด ผู้มีปัญญาสั่งสมบุญทีละน้อย ๆ ย่อมเต็มได้ด้วยบุญฉันนั้น”^{๑๙}

คำว่าบุญตามรูปศัพท์หมายถึง “เครื่องชำระพื้นจิตให้สะอาด และ สิ่งที่ยังอริยาศัยของผู้กระทำให้สมบูรณ์”^{๒๐} เมื่อถือตามความหมายนี้จะเห็นว่า แม้วาบุญจะเป็น

^{๑๗} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘/๒๓.

^{๑๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓/๓๐.

^{๑๙} พ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๕๔/๓๑.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๖๘.

ส่วนหนึ่งของกุศล คือเป็นกุศลในระดับโลกียะ แต่เมื่ออาศัยความเพียรสั่งสมให้เกิดความสมบูรณ์เต็มรอบ ก็จะเป็นปัจจัยต่อการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ เช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “...อานนท์ เธอได้กระทำบุญไว้แล้ว เธอจงประกอบความเพียรเถิด เธอจักเป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยฉับพลัน...”^{๒๑} แสดงให้เห็นว่า บุญกับกุศลเป็นเหตุปัจจัยที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันคือ บุญเป็นส่วนของเหตุที่เพิ่มพูนกุศลให้เกิดความเจริญเต็มที่ ได้ พระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสถึงบุญทรงมุ่งหมายถึงผลในส่วนสวรรค์สมบัติ แต่เมื่อทรงตรัสถึงกุศลในแง่ที่เกี่ยวข้องกับบุญ จะทรงมุ่งหมายถึงการเจริญมรรคในส่วนโลกุตตระ เช่น “...ภิกษุทั้งหลาย [อริยมรรค] ที่เป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ชั้น...ที่เป็น อนาสวะ เป็นส่วนโลกุตมรรค...”^{๒๒} และในกรณีการทำบุญที่อาศัยกุศลเป็นเหตุชักจูง ทำให้เกิดความเพียรพยายามในการทำบุญเพื่อบรรลุถึงกุศล เช่นในจกกวัดติสฺสูตร ทรงตรัสถึงการทำความเพียรในการเจริญสติปัฏฐานว่าเป็นการทำบุญ ทรงสรุปในท้ายพระดำรัสว่า “...ภิกษุทั้งหลาย บุญนี้ (การเจริญสติปัฏฐาน) เจริญขึ้นอย่างนี้ เพราะเหตุที่มัน ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศล...”^{๒๓}

ทำฉันทะให้เกิด คำว่าฉันทะ แปลว่า “ความพอใจหรือการทำความพอใจ”^{๒๔} ฉันทะในสัมมัตถาน ๔ จัดเป็นกัตตุกัมมยตาฉันทะ แปลว่า ความใคร่ที่จะทำ หมายถึงต้องการกระทำในสิ่งที่มีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต ได้แก่กุศลธรรมฉันทะ คือ การทำสิ่งที่ดีงามที่จะเกื้อกูลแก่ชีวิตและจิตใจ ในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น

ตามกฎแห่งกระบวนการธรรมนั้น ฉันทะเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่อุตสาหะ จึงวางไว้หน้าวายามะ(พยายาม) หรือวิริยะ (ความเพียร) ความเพียรในแง่นี้ อาศัยฉันทะชักจูงไป

^{๒๑} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๕/๑๑๗.

^{๒๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๖/๑๔๖.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓/๔๓.

^{๒๔} อภิ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๕๙.

หรือเมื่อมีฉันทะในกุศลธรรมแล้วลงมือกระทำ วิริยะก็เข้าไปหนุนให้การกระทำนั้นบรรลุถึงคุณค่าที่แท้จริงของชีวิตต่อไป

อนึ่ง จุดหมายที่ฉันทะต้องการจะเข้าถึง บ่งถึงสิ่งดีงามที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนและคนอื่น ฉะนั้น คุณค่าทางจริยธรรมที่ฉันทะชักจูงให้เกิดการกระทำด้วยความเพียรพยายาม เป็นค่ากลาง ๆ ที่นำไปใช้ทั้งในแง่โลกียะและโลกุตตระ และทั้งในแง่ปัจเจกชน และสังคมได้

พยายาม คำว่าพยายาม หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ถอย ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคอง ธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยะพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ อันเป็นองค์แห่งมรรคنبบเนื่องในมรรค เรียกว่า ความพยายาม^{๒๕}

ความหมายตามรูปศัพท์นี้ มีข้อสังเกตว่า ขึ้นต้นด้วยการปรารภความเพียรทางใจ เพราะการใช้ความเพียรพัฒนาตนในระบบของมรรค มีความมุ่งหมายในแง่ปัจเจกชน ที่จะเพียรระวัง เพียรละ เพียรเจริญ และเพียรรักษากุศลธรรม ให้เกิดเป็นคุณภาพจิตที่ดี อรรถกถามหาวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎก อธิบายไว้ว่า “ความพยายาม ได้แก่ความเคลื่อนไหว (อิหิต) มีลักษณะสองอย่างคือ ความเคลื่อนไหวแห่งจิต (จิตตอิริยา) กับ ความพากเพียรแห่งจิต (จิตตอิหา)”^{๒๖} และในแง่ที่พิจารณาเห็นคุณค่าของพระวินัยที่เป็นข้อปฏิบัติให้บรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสเป็นที่สุด แล้วให้เอื้อเฟื้อเล่าเรียนพระวินัยด้วยความเพียรพยายาม อรรถกถามหาวิภังค์แสดงความเชื่อมโยงเชิงคุณค่าของพระวินัยไว้ว่า

...กุศลธรรมเหล่าใด มีสังวรเป็นมูล บุคคลผู้ทรงวินัยถือว่าเป็นทนายแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น...กุศลธรรมเหล่านั้นมีวินัยเป็นมูล...

^{๒๕} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๕๖, ๑๖๓.

^{๒๖} วิ.ม.อ.(ไทย) ๑-๑/๓๒๐.

วินัย	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่การสังวร
สังวร	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน (อวิปปฏิสาร)
อวิปปฏิสาร	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์
ความปราโมทย์	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ปีติ
ปีติ	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ (ความสงบ)
ปัสสัทธิ	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความสุข
ความสุข	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ (ความตั้งใจมั่น)
สมาธิ	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้เห็น

ตามเป็นจริง)

ยถาภูตญาณทัสสนะ	ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา (ความหน่าย)
นิพพิทา	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ (ความส่ำรอกกิเลส)
วิราคะ	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (ความหลุดพ้น)
วิมุตติ	ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้เห็น

ความหลุดพ้น)

วิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน (ความดับสนิทหาเชื้อไม่ได้)^{๒๘}

ความเชื่อมโยงของพระวินัยที่มีลักษณะเป็นปัจจัยส่งต่อกันไปเป็นทอด ๆ นี้ มิใช่เป็นไปเองโดยอัตโนมัติ แต่เกิดจากการกระทำด้วยความเพียรพยายาม ที่ตรงกับเหตุที่จะให้เกิดผลที่เหมาะสมกับเหตุนั้น ความเพียรในกรณีนี้ จึงใช้คำว่าพยายาม ซึ่งมีความหมายที่ตรงกับการสืบทอดความเพียรว่า “การไม่ทอดทิ้ง การก้าวไป ไม่ท้อถอย” เป็นต้น จึงบรรลุจุดหมายคือคุณค่าสูงสุดได้

กุศลธรรมในพระวินัย มีลักษณะคล้ายแนวคิดแบบเร้ากุศล ในแง่ที่จัดเป็นกุศลธรรม จึงนำมาอธิบายเพิ่มเติม เพื่อเสริมหัวข้อคุณค่าของวินัยในแง่จริยธรรมให้สมบูรณ์มาก

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

ขึ้น กุศลธรรมมีความหมายกว้าง ไม่เฉพาะแต่ในแง่หลักธรรมเท่านั้น แม้พระวินัยก็จัดเป็น กุศลธรรมเช่นกัน โดยเฉพาะความเชื่อมโยงที่นำเข้าสู่ความดับกิเลส จัดเป็นคุณค่าทาง จริยธรรมที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา ที่ชักจูงให้เกิดความพยายาม ตามนัยนี้

เหตุที่ปัจเจกชนมีความสัมพันธ์กับสังคม จึงขยายความออกมาเป็นการพัฒนา ภายนอกประกอบกัน ความหมายที่บ่งในลักษณะนี้ คือความอดสาเห ทนทาน เข้มแข็ง และ ความหมั่น ซึ่งเป็นสิทธิที่ปัจเจกชนสามารถจะกระทำได้ เพื่อพัฒนาตนให้มีความพร้อม ในปัจจัยพื้นฐานของการดำเนินชีวิต ที่จะให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ และสามารถเกื้อกูลสังคมเพื่อ ความดำรงอยู่ร่วมกันด้วยดี

ปรารภความเพียร ได้แก่ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง มรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ซึ่งความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร^{๒๔}

คำว่า ปรารภความเพียร เป็นหลักปฏิบัติสำคัญข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา พระ พุทธองค์ทรงใช้เป็นเกณฑ์มาตรฐานในการ “ตัดสินลักษณะธรรมวินัย” ^{๒๕} และจัดเป็น สัทธิธรรมข้อ ๑ ในสัทธิธรรม ๗^{๒๖} ในความหมายที่นำมาใช้กับสัมมัตตญาณ ๔ มีจุดมุ่งหมายเพื่อ ละอกุศลและเจริญกุศลธรรม หรือในชีวิตจริงของบุคคลต่าง ๆ ในสังคม กุศลธรรมมีขอบเขต กว้าง ครอบคลุมถึงการแก้ไขข้อบกพร่อง และสร้างนิสัยที่ดีงามในขณะเดียวกัน หรืออาจ หมายถึง การปรับปรุงแก้ไขนิสัยความเคยชินที่ไม่ดี ที่จิตเคยสั่งสมไว้ พร้อมกับเสริมสร้าง นิสัยความเคยชินใหม่ ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตในเวลาเดียวกัน เช่น การสร้างนิสัยให้เกิดความ เพียรในการกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งจนเกิดเป็นนิสัย เช่น พระดำรัสในอาร์พภวัตถุ คือ เหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง เป็นตัวอย่างคำสอนของการปรารภความเพียรคือ

^{๒๔} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๖๓-๑๖๔.

^{๒๕} วิ.จุ.อ.(ไทย) ๗-๒/๔๕๑.

^{๒๖} วิ.ป. (ไทย) ๘/๙๙๔/๕๐๙.

(๑) ในกรณีมีงานอื่นที่จำเป็นจะต้องทำ คิดว่า ขณะที่ทำงานอื่นอยู่นั้น ย่อมไม่มีเวลาที่จะทำงานหลักที่กำลังทำอยู่ ไม่ควรนอนหลับเอาแรง ควรที่จะระดมความเพียรทำงานหลักที่กำลังทำอยู่ในขณะนั้น ให้คืบหน้าไป เมื่อคิดได้ดังนี้ จึงเริ่มปรารภความเพียร

(๒) เมื่องานอื่นที่จำเป็นจะต้องทำ ได้ทำสำเร็จเรียบร้อยแล้ว คิดว่าตอนที่ทำงานอื่นอยู่นั้น ไม่ได้ทำงานหลักที่กำลังทำอยู่ให้เจริญคืบหน้าไปได้ เมื่อคิดได้เช่นนี้ จึงไม่ควรนอนหลับเอาแรง ควรทำความเพียรทำงานให้สำเร็จจงได้ จึงเริ่มปรารภความเพียรต่อไป

(๓) ในกรณีที่จำเป็นจะต้องเดินทางไปที่ยื่น คิดว่าขณะเดินทางไม่มีเวลาที่จะทำงานหลักของตนให้สำเร็จลงได้ ไม่ควรนอนหลับเอาแรง ควรปรารภความเพียร ทำงานที่กำลังทำอยู่ไม่ให้อาภูลังคั่ง การปรารภความเพียรก็เกิดขึ้น

(๔) เมื่อเดินทางเสร็จแล้ว คิดว่า ในขณะที่เดินทาง ไม่ได้ทำงานให้เจริญคืบหน้าไปได้ ไม่ควรนอนหลับเอาแรง ควรทำงานต่อไปให้สำเร็จให้ได้ การปรารภความเพียรก็เกิดขึ้น

(๕) ในการประกอบอาชีพการงาน เกิดภาวะลุ่มหลงในการประกอบธุรกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เกิดภาวะวิฤตทางเศรษฐกิจ คิดว่า เป็นโอกาสดี ที่จะทำวิฤตให้เป็นโอกาส ไม่ถดถอย ไม่ท้อแท้ หรือหมดหวัง ตั้งมั่นทำความเพียรต่อไปด้วยวิธีการที่เลือกได้หลากหลาย การปรารภความเพียรในแง่นี้ ทำให้เกิดความสืบทอดจากจุดเริ่มต้น ถึงท่ามกลาง และที่สุด

(๖) ในกรณีประกอบอาชีพประสบผลสำเร็จ ไม่ควรพักผ่อน หรือนอนใจ ควรทำความเพียรต่อไปด้วยความไม่ท้อถอย การปรารภความเพียรก็เกิดขึ้นได้ในกรณีนี้

(๗) ในกรณีเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยเล็กน้อย ๆ คิดว่า อาการป่วยอาจกำเริบหนักขึ้นจนถึงขั้นล้มหมอนนอนเสื่อได้ ไม่ประมาท ไม่นิ่งนอนใจ ควรทำความเพียรประกอบกิจหน้าที่ที่กำลังทำอยู่ให้เจริญก้าวหน้า และบรรลุผลสำเร็จให้ได้ แล้วก็ปรารภความเพียรต่อไป

(๘) ในกรณีหายป่วยใหม่ ๆ ไม่ควรนิ่งนอนใจ ไม่ควรคิดว่าจะพักผ่อนให้หายเป็นปกติดีแล้วจึงค่อยทำงานต่อไป อาการป่วยอาจกำเริบขึ้นมาอีกก็ได้ ควรทำความเพียรให้งานสำเร็จเรียบร้อยลงด้วยดีให้จงได้ จึงปรารภความเพียรต่อไป^{๓๐}

^{๓๐} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๔๔/๒๒๙-๒๓๐.

ในกรณีที่มีการปรารภความเพียรเป็นองค์แห่งมรรค และนับเนื่องในมรรค จึงมีความสัมพันธ์กับมรรคมองค์ ๘ คือมีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นจุดเริ่มต้น เป็นข้อปรารภเบื้องต้นของการริเริ่มความเพียร สัมมาทิฐิในกรณีนี้ ไม่ได้แยกเป็นต่างหากจากการทำความเพียร แต่เป็นองค์ประกอบเดียวกัน คือเมื่อมีปัญญาที่รู้และเข้าใจในจุดหมายและแนวทางเพื่อเข้าสู่จุดหมายนั้น ก็เริ่มปรารภความเพียรอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสมในขณะนั้น เช่น การฝึกฝนเป็นนักคิดนักเขียน การฝึกฝนการพูดในเชิงวาทศิลป์หรือฝึกพูดภาษาต่าง ๆ เพื่อเสริมอาชีพให้กว้างขวางออกไป ฝึกพฤติกรรมด้านการกระทำไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง สังคม และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ฝึกอาชีพการงานให้เชี่ยวชาญชำนาญในด้านใดด้านหนึ่ง ฝึกการใช้สติด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ฝึกให้จิตใจเกิดสมาธิภาวนาด้วยวิธีการทางสมถะและวิปัสสนา

การฝึกฝนในด้านต่าง ๆ ตามความสัมพันธ์ในระบบของมรรค เมื่อเริ่มต้นได้วางแผนไว้อย่างถูกต้องดีงาม ท่ามกลางกระบวนการฝึกฝนเป็นไปอย่างต่อเนื่อง จนที่สุดบรรลุจุดหมายที่ตั้งไว้ จัดเป็นการปรารภความเพียรในความหมายนี้

ประคองจิตไว้ คำว่า ประคองจิต ในอรรถกถาสัมมัปธานวิงค์ หมายถึง การยกจิตขึ้นด้วยความเพียร^{๓๒} ในจิตตปัคคหนิทเทส อธิบายว่า

...การประคับประคองซึ่งความเพียร ชื่อว่า ประคองจิต คือยกจิตขึ้น [จากความหดหู่] คำว่า ย่อมประคองไว้ด้วยดี หมายถึงการประคับประคองบ่อย ๆ [คือเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ] เมื่อประคับประคองไว้ด้วยดี จิตย่อมไม่ตก ชื่อว่า อุปถัมภ์ เมื่ออุปถัมภ์บ่อย ๆ เกิดความเพียรที่มั่นคงไม่หวั่นไหวชื่อว่า ย่อมค้ำชู^{๓๓}

การประคองจิต เริ่มจากยกจิตขึ้นจากความหดหู่ถดถอย โดยอาศัยสัมมาทิฐิ ใช้ปัญญาพิจารณามองเห็นที่มาของปัญหา แนวทางดำเนินเพื่อเข้าถึงภาวะไม่มีปัญหา

^{๓๒} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๗๓.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗.

พยายามคิด พุด ทำ ในแนวทางที่จะนำไปสู่ภาวะไม่มีปัญหานั้นบ่อย ๆ จนเกิดผลในระดับหนึ่ง เกิดปิติขึ้นมา จิตก็จะถูกยกขึ้นจากความหดหู่ถดถอยได้

อนึ่ง การประคองจิตในการเจริญความเพียรตามหลักสัมมัปธาน ๔ นี้ เป็นข้อย่อของการทำความเพียร ที่นำไปใช้กับความเพียรระวัง เพียรละ เพียรเจริญ และเพียรรักษา จะเห็นว่าในการทำความดีบางอย่าง เมื่อทำไปแล้ว บังเกิดผลไม่ดีต่อผู้ทำ เช่น ถูกนิทราว่าร้าย ถูกกล่าวหาในทางเสื่อมเสีย ทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศและชื่อเสียง อาจเป็นเหตุให้เกิดความท้อแท้สิ้นหวังในการทำความดีได้ ฉะนั้น การประคองจิตให้ตั้งมั่น โดยอาศัยเหตุคือความเพียรอุปถัมภ์ คำชู่ จะสามารถเจริญกุศลธรรมให้ก้าวหน้าต่อไปได้

ทำความเพียร ในนิทเทศแห่งวิริยะ อธิบายไว้ว่า

บุคคลผู้ทำความเพียรอยู่นั้นแหละ ชื่อว่า ปรรภความเพียร เมื่อทำความเพียรอยู่ ชื่อว่า ย่อมเสพ ย่อมเจริญ เมื่อทำความเพียรบ่อย ๆ ชื่อว่า ทำให้มาก เมื่อทำตั้งแต่ต้นเทียวชื่อว่า ปรรภ เมื่อทำบ่อย ๆ ชื่อว่า ปรรภด้วยดี เมื่อชုံเสพด้วยสามารถแห่งภาวนา ชื่อว่า ย่อมเสพ เมื่อให้เจริญชื่อว่า ย่อมเจริญ เมื่อทำสิ่งนั้นนั้นแหละในกิจทั้งปวงให้มาก พึงทราบว่าย่อมกระทำให้มาก^{๓๔}

การทำความเพียร ที่วางอยู่ในลำดับสุดท้าย เพื่ออธิบายกระบวนการของการทำความเพียรในเบื้องต้นทั้งหมด คือมองแบบภาพรวม ๆ ว่า ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดี การปรรภความเพียรก็ดี ทั้งหมดนี้คือ การทำความเพียร ในบทสรุปท้ายที่ใช้คำว่าทำความเพียรนี้ มีจุดเน้นที่สอดคล้องกันว่า การปรรภความเพียรต้องเป็นการกระทำโดยบุคคล ในหัวข้อนี้มีบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นผู้กระทำ คือการทำความเพียรด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่แสดงมาโดยหลักการนั้น จะสำเร็จลงได้เมื่อมีบุคคลเข้ามาลงมือกระทำ และเน้นว่า การกระทำของบุคคลจะสำเร็จได้ดี ต้องกระทำด้วยการปรรภ เจริญ เสพ ทำให้มาก

^{๓๔} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๒-๒/๑๗๗.

๔.๖ วิริยะกับพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา

คำว่า “พรหมจรรย์” แปลว่า “การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ” ^{๓๕} เป็นคำที่พระพุทธเจ้าใช้เรียกระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาทั้งหมด และเป็นคำเรียกตัวของพระพุทธศาสนา ^{๓๖} ที่เน้นถึงระบบประพฤติกปฏิบัติ คู่กับคำว่า “ธรรมวินัย” ซึ่งหมายถึงตัวของพระพุทธศาสนาที่เน้นคำสั่งสอนในแง่เนื้อหา การดำเนินชีวิตอันประเสริฐเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับจริยธรรมที่แปลว่าหลักความประพฤติแล้ว มีสาระที่ลงรอยกันได้คือจริยธรรม เป็นระบบความประพฤติที่เน้นคุณค่า ส่วนพรหมจรรย์ ระบุตายตัวว่า คุณค่าคือความประเสริฐ ฉะนั้น จริยธรรมในแง่พระพุทธศาสนา หมายถึง พรหมจรรย์

การใช้คำว่า พรหมจรรย์ ที่หมายถึงระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนา เช่นเมื่อคราวที่พระพุทธเจ้าจะแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ตรัสว่า “...พวกเธอจงเงี้ยวไสตสดับ...จักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์...” ^{๓๗} พระดำรัสนี้ ทรงมุ่งถึงจุดหมายคือคุณค่าของจริยธรรมในแง่ผลลัพธ์ขั้นสูงสุดได้แก่พระนิพพาน หรืออรหัตตคุณที่ปัญจวัคคีย์ปรารถนาจะบรรลุถึง เพื่อชักจูงโน้มน้าวให้เกิดศรัทธาที่จะฟัง ภายหลังที่ปัญจวัคคีย์ยอมรับคำสอนของพระพุทธองค์แล้ว และพากเพียรปฏิบัติจนเกิดอริยมรรคในขั้นต้น ทรงเรียกให้อุปสมบทด้วยพระวาจาว่า “ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” พระดำรัสในช่วงนี้ หมายถึงระบบประพฤติกปฏิบัติซึ่งเป็นตัวพรหมจรรย์ในแง่ที่เป็นตัวเหตุ ที่จะนำไปสู่จุดหมายที่พึงประสงค์ในพระพุทธศาสนา ทรงให้ถือเพศเป็นนักบวช เพื่อเป็นทางลัดเข้าถึงอริยผลโดยเร็ว และจัดเป็นคุณค่าทางจริยธรรม

^{๓๕} พระธรรมปิฎก, **พุทธธรรม** (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๕๙๐.

^{๓๖} ในคราวส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนาทรงใช้คำว่า “...ท่านจงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง...” แสดงว่า คำว่า พรหมจรรย์ เป็นคำเรียกระบบคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมด วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๓๒.

^{๓๗} วิ.อ.(ไทย) ๔-๑/๑๒/๑๕.

ตามหลักพระพุทธศาสนา คำว่าพรหมจรรย์หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นระบบปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เช่นข้อความว่า

...ท่านเรียกอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ว่าเป็นพรหมจรรย์ ภิกษุใดเข้าไป เข้าไปพร้อม เข้ามา เข้ามาพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ภิกษุนั้น ท่านเรียกว่า มีพรหมจรรย์...”^{๓๘}

วิริยะ เป็นพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา เพราะในอริยมรรคมีองค์ ๘ มี สัมมาวายามะ ความเพียรพยายามชอบ เป็นองค์ประกอบสำคัญข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่สัมพันธ์กับอริยมรรคทั้งหมด จะเห็นว่าสัมมาวายามะก็คือสัมมัปธาน ๔ ในสัมมัปธาน ๔ มีภาวนาปธานเป็นองค์ประกอบข้อ ๑ ใน ๔ ข้อ แปลว่า การเจริญกุศลธรรม คำว่า กุศลธรรมหมายถึงอริยมรรค ในฐานะเป็นองค์ประกอบของหมวดธรรม เช่น

“...พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในฝ่ายกุศลทั้งหลาย...คือ สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ...” และกุศลธรรมที่หมายถึงอริยมรรคโดยตรง มีมาหลายแห่ง เช่น ในพระวินัยปิฎกความว่า”^{๓๙}

“... ความละเมิด ยังกุศลธรรมให้ตก ย่อมผืนต่ออริยมรรค เป็นเหตุแห่งความลุ่มหลงแห่งจิต เพราะเหตุนี้จึงเรียกความละเมิดนั้นว่า ปาจิตตีย์” เป็นต้น

ในมหาสิหนาทสูตรพระพุทธเจ้าทรงแสดงวิริยะในคัมภีร์ว่า ตบะ ความว่า “ดูก่อนสารีบุตร...เราย่อมเข้าใจการประพฤติพรหมจรรย์...คือเราเป็นผู้บำเพ็ญตบะ และเป็นเยี่ยมกว่าผู้บำเพ็ญตบะทั้งหลาย...”^{๔๐} พระดำรัสนี้ ทรงหมายถึงความเพียรว่าเป็นพรหมจรรย์ และ

^{๓๘} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๘/๒๘.

^{๓๙} วิ.ป. (ไทย) ๘/๑๐๔๐/๓๕๓.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๗/๑๕๕-๑๕๖.

ความเพียรที่เป็นเยี่ยมหมายถึงความเพียรเพื่อกิเลสที่ใช้ศัพท์เฉพาะว่าตบะ

คำว่าตบะในแง่จริยธรรมหรือพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา สามารถนำไปใช้ในกรณีของการใช้ความเพียรเพื่อทำลายอุปสรรคต่าง ๆ หรือความสามารถในการฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ ไปได้ เช่น ตบะในทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นธรรมของผู้ปกครอง ที่ต้องใช้ความอดทนควบคู่กันไปด้วย ในกรณีนี้คำว่า ตบะกับอดทนมักมาคู่กัน เช่น ในโอวาทปฏิโมกข์ว่า “ขันติเป็นธรรมเครื่องเผากิเลสอย่างยิ่ง”^{๔๑} เป็นต้น

รวมความว่า พรหมจรรย์ หมายถึง การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ระบบปฏิบัติที่นำชีวิตเข้าสู่ชีวิตอันประเสริฐคือ อริยมรรคมีองค์ ๘ วิริยะจัดเป็นพรหมจรรย์ข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา เพราะมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ในฐานะเป็นองค์ประกอบข้อ ๑ และมีบทบาทสำคัญในการหนุนการปฏิบัติในระบบของมรรคให้เจริญก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงขั้นหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้

ในอรรถกถาจำแนกพรหมจรรย์ไว้ว่าหมายถึง “ทาน เวทย์ยาวัจจะ สีกขาบท พรหมวิหาร ธรรมเทศนา เมถุนวิริติ สทาร์สันโดษ วิริยะ อุโปสถ อริยมรรค และศาสนา”^{๔๒}

จะเห็นว่า ในข้อปฏิบัติทั่วไปของพรหมจรรย์ มีคำว่าวิริยะเป็นองค์ประกอบอยู่ข้อหนึ่ง นอกจากแสดงให้เห็นว่า วิริยะเป็นพรหมจรรย์แล้ว ยังแสดงให้เห็นว่า พรหมจรรย์ไม่ได้มีความหมายแคบเฉพาะภิกษุสงฆ์เท่านั้น แต่หมายถึงระบบปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา

ในคัมภีร์อภิธานปิฎกแสดงองค์ประกอบของวิริยะในฐานะเป็นพรหมจรรย์ว่า “ความเพียร ความเข้มแข็งมั่นคง ความหนักแน่น และความอดทนด้วยปัญญา”^{๔๓} จะเห็นว่า

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗, พ.ธ.๒๕/๔๐.

^{๔๒} ม.อ.อ.(ไทย) ๑/๓๖๒.

^{๔๓} สมเด็จพระสังฆราช พระวรราชโอรส กรมหลวงชินวราลงกรณ, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

วิริยะ นอกจากหมายถึงความเพียรดังที่เข้าใจโดยทั่วไปแล้ว ยังมีลักษณะขยายออกเป็นความเข้มแข็งมั่นคง หนักแน่น อุตทน และมีปัญญาเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วย จึงจะนำไปสู่ความดีในระดับพรหมจรรย์ได้ เพราะความอุตทนและปัญญา จะชักจูงและหนุนวิริยะ ให้บรรลุความดีตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงระดับความดีสูงสุดที่เรียกว่า ที่สุดของพรหมจรรย์ได้

โดยลักษณะทั่วไป พรหมจรรย์เป็นหลักปฏิบัติที่กว้างขวาง ครอบคลุมวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้งหมดในทุกขั้นตอนและทุกวงการ ตั้งแต่การฝึกฝนพัฒนาปัญญาเพื่อเป็นเครื่องมือประกอบสัมมาชีพ ความสัมพันธ์ในครอบครัวและสังคม การขัดเกลาตนเองในชั้นศีลธรรม การฝึกฝนพัฒนาขัดเกลาจิตใจให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม การบำเพ็ญสมาธิภาวนา การเจริญวิปัสสนา และรวมถึงการบำเพ็ญสมณธรรมของพระภิกษุสงฆ์ ในพระพุทธศาสนา จัดเป็นการประพฤติปฏิบัติที่รวมอยู่ในคำว่าพรหมจรรย์นี้

ในทุกขั้นตอนของการดำเนินชีวิต เมื่ออาศัยความเพียรเป็นเครื่องมือสำคัญจะนำไปสู่ผลสำเร็จได้ เช่น ในการแสวงหาความรู้จะทำให้เกิดผลคือเป็นพหุสูตรเกิดความชำนาญเชี่ยวชาญในวิชาการและวิชาชีพแขนงต่าง ๆ ที่หลากหลายรอบด้าน ในการประกอบสัมมาชีพเมื่อขยันหมั่นเพียร ย่อมประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงาน ได้ทรัพย์มาเป็นเครื่องมือแลกเปลี่ยนปัจจัยที่จำเป็นต่อการเลี้ยงชีพ และการบำเพ็ญประโยชน์ต่อครอบครัวและสังคม

ในการฝึกฝนพัฒนาขัดเกลาตนเองในระบบของมรรคทั้งหมด หากอาศัยความเพียรพยายาม จะทำให้เกิดคุณธรรมเจริญงอกงามขึ้นตามลำดับ จะเห็นความก้าวหน้าในการพัฒนาไปสู่คุณค่าทางจริยธรรมจากผิดเป็นชอบดังนี้คือ

จากที่เคยเห็นผิด กลายเป็นความเห็นถูก

จากที่เคยคิดผิด กลายเป็นความคิดถูก

จากวจีทุจริต เป็นวจีสุจริต

จากกายทุจริต เป็นกายสุจริต

จากอาชีปทุจริต เป็นอาชีพสุจริต

จากความขี้เกียจ กลายเป็นความขยัน

จากหลงลืมสติ กลายเป็นคนมีสติ

จากไม่หนักแน่นมั่นคง กลายเป็นคนที่มีความหนักแน่นมั่นคง

ภาวะที่แปรเปลี่ยนจากผิดเป็นชอบในลักษณะนี้ เป็นการปรับเปลี่ยนจากมิจฉามรรคเป็นสัมมามรรคที่ตรงข้ามกัน เป็นการแสดงวิริยะที่นำไปสู่คุณค่าแบบสรุปรวบยอด หากมองกระบวนการพัฒนาที่ละเอียด จะเห็นวิริยะในความหมายขับเคลื่อนจากจุดหนึ่งไปสู่อีกจุดหนึ่งที่เกิดคุณค่าเจริญก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงขั้นสูงสุดของการพัฒนา คือ เมื่อวิริยะแสดงบทบาทในความหมายของการสืบทอดความเพียรอย่างไม่ลดละจะเห็นว่า กระบวนการพัฒนาในระบบของมรรคพัฒนาจบรอบในรอบหนึ่ง ๆ แล้วจะเริ่มต้นใหม่หมุนเวียนกันไปเรื่อย ๆ จะก่อให้เกิดคุณค่าชัดเจน เข้มข้นขึ้นตามลำดับ จนถึงขั้นหลุดพ้นได้

การพัฒนาปัญญาในระดับจริยธรรม เน้นความรู้ความเห็นเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี สอดคล้องกับหลักศีลธรรม ที่เรียกว่า รู้ดี รู้ชั่ว รู้ผิด รู้ถูก และรู้ว่าอะไรควร อะไรไม่ควร เป็นต้น ซึ่งเป็นค่านิยมพื้นฐานที่ไผ่ผลสำเร็จจากการกระทำด้วยความเพียรพยายาม เมื่อระดมความเพียรสืบทอดไปเรื่อย ๆ เพราะมองเห็นคุณค่าของปัญญาว่าสามารถนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ จะเกิดความรู้พัฒนาเข้มข้นขึ้นตามลำดับคือ “จากระดับวิญญูญาณ (ขั้นรู้จัก) เป็นระดับสัญญา (ขั้นจำได้) ระดับอภิญญา (ขั้นเหนือประสาทสัมผัส) ระดับทิพฐิ (ขั้นความคิดรวบยอด) ระดับวิชชญาณ (ขั้นหยั่งรู้ฉับพลัน) และระดับสัมโพธิญาณ (ขั้นรู้แจ้งทำลายกิเลสได้หมด) และเข้าถึงวิมุตติหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

แม้ในสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ซึ่งเป็นจริยธรรมในขั้นความคิด เชื่อมโยงไปถึงจริยธรรมในขั้นปฏิบัติการคือ การพูด (สัมมาวาจา), การกระทำ (สัมมากัมมันตะ) และการประกอบอาชีพการงาน (สัมมาอาชีวะ) และรวมไปถึงจริยธรรมในขั้นพัฒนาจิตใจที่เน้นสมาธิเป็นแกนหลัก เมื่ออาศัยวิริยะหนุนการฝึกฝนพัฒนาในลักษณะ “อุตสาหะ บากบั่น ไม่ท้อถอย” จะก่อให้เกิดความก้าวหน้าในการพัฒนาความคิดและคุณภาพจิตให้เกิดความบริสุทธิ์ที่จะแสดงออกต่อสังคมด้วยความดีงาม เพราะมีคุณธรรมคือความบริสุทธิ์ใจเป็นฐาน

“แสง จันทรงาม, ศาสนศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๓๔).

อยู่ในใจ

โดยเนื้อหา พรหมจรรย์ เป็นหลักสำหรับประพฤติปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักธรรมในภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา มีเนื้อหาครอบคลุมทั้งในระดับศีลธรรมขั้นพื้นฐาน รวมไปถึงการฝึกฝนอบรมจิต การปลูกฝังคุณธรรมขึ้นในจิตใจ การสร้างญาณทัสสนะด้วยสมาธิภาวนาในขั้นสูง คือมรรคมงคล ๘ ประการ สรุปลงในไตรสิกขา ๓ คือ “ศีล สมาธิ และ ปัญญา” ^{๔๕}

ว่าโดยจุดหมาย เพื่อให้เข้าถึงจุดหมายในทุกระดับเท่าที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ จนถึงจุดหมายสูงสุดคือ “สิ้นกิเลส เข้าถึง วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพาน” ^{๔๖}

ว่าโดยระดับขั้นที่มีต่อปัจเจกชนและสังคม วิริยะสามารถนำไปสู่จุดหมายที่ปัจเจกชนและสังคมต้องการจะเข้าถึง หรือปัจเจกชน และสังคม ต้องการจะเข้าถึงจุดหมายในระดับใด ก็ใช้วิริยะเป็นเครื่องมือประพฤติปฏิบัติ เพื่อมุ่งไปสู่จุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึงนั้น วิริยะจึงมีคุณค่าในฐานะเป็นตัวการนำเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึงได้ ในระดับที่แตกต่างกัน

ความแตกต่างของจุดหมายที่เข้าถึง เกิดจากการกระทำที่ประกอบด้วยความเพียรพยายามไม่เท่ากัน สิ่งใดที่ทำบ่อย ๆ ทำมาก ๆ และทำอย่างต่อเนื่อง สิ่งนั้นมีผลมาก สิ่งใดที่ไม่ได้ทำให้มาก ไม่ได้ทำบ่อย ๆ และไม่ทำอย่างต่อเนื่อง สิ่งนั้นนั้นมีผลน้อย ในวิริยนิเทศจึงเน้นลักษณะของการทำความเพียรว่า “ปรารภความเพียร เสพ เจริญ ทำบ่อย ๆ และกระทำให้มาก”

๔.๗ วิริยะกับระดับขั้นของการพัฒนา

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาทุกระดับ เป็นเครื่องมือเพื่อนำไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จและความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ที่ปัจเจกชนและสังคมสามารถเลือกปฏิบัติได้

^{๔๕} ไสว มาลาทอง, การศึกษาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๖.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๒๕.

ตามความเหมาะสม ที่จะเกื้อกูลให้ชีวิตดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุก พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญของคนในฐานะที่เป็นปัจจัยต่อกัน เมื่อปัจเจกชนได้ใช้ความเพียรพัฒนาตนให้พร้อมบริบูรณ์ทั้งทางกายและทางจิตใจแล้ว พึงอนุเคราะห์เกื้อกูลผู้อื่น เพื่อให้เข้าถึงจุดหมายที่ดีงามของชีวิตร่วมกัน เพื่อเป็นส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคม ให้เจริญงอกงามเป็นสภาพแวดล้อมที่เอื้อโอกาสให้ทุกคน ฝึกฝนพัฒนาชีวิต ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นต่อไป และเพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม และมีความสุขที่มั่นคงถาวร

ในแง่จริยธรรม วัริยะเป็นหลักปฏิบัติที่หนุนการกระทำไปสู่คุณค่าที่พึงประสงค์ คือความดี และประโยชน์ต่าง ๆ คุณค่าที่พึงประสงค์เป็นจุดหมายของการปฏิบัติโดยอาศัยพลังขับเคลื่อนของวัริยะ หลักวัริยะจึงเป็นคุณค่าทางจริยธรรม โดยมีเป้าหมายที่พึงประสงค์เป็นเครื่องกำหนด จำแนกตามความรับผิดชอบ หรือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกัน ที่จะพึงอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุกร่มเย็น และยั่งยืน เรียกว่าระดับชั้นของวัริยะต่อปัจเจกชนและสังคม

ระดับปัจเจกบุคคล เมื่อจะให้แต่ละคนมีปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการเลี้ยงชีพที่พร้อมพร้อมบริบูรณ์ และมีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตดี ประสบความสุขอันไพบูรณ์ ก็กำหนดเป็นหลักปฏิบัติโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของจิตใจ ที่เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งในฝ่ายวัตถุและนามธรรม

ในระดับสังคม เมื่อจะให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ก็วางหลักปฏิบัติโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ความต้องการ ปกติวิสัย ภาวะที่อิงอาศัยกันและกัน และเกื้อกูลต่อการดำรงอยู่ด้วยดีของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติดังนี้ คือ

๔.๗.๑ ในแง่ปัจเจกชน

ในประโยชน์ ๓ ระดับคือ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในปัจจุบัน สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในภาพเบื้องหน้า และปรมาตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน ปัจเจกชนคนหนึ่ง ได้ใช้วัริยะพัฒนาตนให้บรรลุถึงประโยชน์ในระดับใดระดับหนึ่งหรือทั้ง ๓ ระดับก่อน หรืออย่างน้อย บุคคลที่จะได้ชื่อว่าเป็นคนดีตามหลัก

พระพุทธศาสนา “ก็คือการพัฒนาชีวิตให้ได้ ๒ ระดับ”^{๔๑} จึงจะได้ชื่อว่าเป็นคนดีที่แท้จริง การฝึกฝนพัฒนาตนไม่ว่าจะในระดับใด เท่าที่เห็นว่าเกี่ยวข้องกับตนเอง เป็นผลที่จะเกิดขึ้นแก่ตน โดยเฉพาะ โดยมีจุดหมายเพื่อนำไปสู่การพึ่งตนได้ในระดับใดระดับหนึ่ง เพื่อไม่ให้ตกเป็นภาระของผู้อื่น หรือเป็นตัวถ่วงที่ทำให้หมู่คณะต้องเนิ่นช้าเสียเวลาในการทำภารกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง และในการทำประโยชน์ตนที่ถูกต้องนั้น จุดหมายสำคัญคือ เพื่อสร้างความพร้อมในการช่วยเหลือผู้อื่นต่อไป ถ้าความพากเพียรของปัจเจกชน มุ่งสร้างประโยชน์ให้พร้อมทั้ง ๓ ระดับ ที่สมบูรณ์ดีแล้ว พึงหันไปมองสังคมที่อยู่รอบข้าง แล้วทำการช่วยเหลือเกื้อกูล จึงจะเกิดคุณค่า เป็นปัจเจกชนที่สังคมไหน ๆ ก็ต้องการ และการช่วยเหลือสังคมที่จะเกิดประสิทธิภาพได้ดี ก็ขึ้นอยู่กับการพัฒนาจิตใจของปัจเจกชนว่า บริสุทธิ์สะอาดเพียงใด เพราะจิตใจเป็นฐานของพฤติกรรมภายนอก ถ้ายังบริสุทธิ์ใจเท่าใดก็จะเกิดผลดีเท่านั้น

การประเมินค่าทางจริยธรรมในแต่ละระดับ ล้วนอาศัยการกระทำที่ประกอบด้วย วัริเย้นำไปสู่เกณฑ์ชี้วัดคุณค่าในระดับต่าง ๆ และคุณค่าในแต่ละระดับ ขึ้นอยู่กับคุณภาพจิตเป็นเครื่องกำหนด และเป็นตัวชี้บอกระดับขั้นของปัจเจกชนในระดับต่าง ๆ

พระพุทธศาสนาจึงจัดแบ่งปัจเจกชนออกเป็นหลายระดับ ตั้งแต่ระดับอัมพาล ปุถุชน เป็นพาลชน เป็นปุถุชน เป็นกัลยาณปุถุชน เป็นกัลยาณชน และเป็นอริยบุคคลตามลำดับ แม้ในความเป็นอริยบุคคลนั้น ก็จัดแบ่งออกเป็น ๔ คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์

ในการจัดแบ่งบุคคลออกเป็นระดับต่าง ๆ นี้ ถู้อมาตรฐานคือความสามารถในการละอกุศลธรรมคือสังโยชนีได้เป็นเกณฑ์ชี้วัด ฉะนั้น วัริเยที่นำไปสู่คุณค่าที่พึงประสงค์คือความพ้นทุกข์จึงมีเป็นลำดับขั้น ตามวาสนาบารมี และกำลังความสามารถของปัจเจกชนแต่ละคน ในทางตรงข้ามในความเป็นปุถุชน หากอกุศลธรรมมีกำลังมากพอที่จะปิดกั้นมิให้

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, ๒๕๔๐), หน้า ๖.

มองเห็นแนวทางเพื่อพัฒนาตนไปสู่ความดีงามได้ ก็จะมีผลลดการกระทำให้น้ำความเพียรไป
ใช้ในทางเสื่อมคือตกอบายภูมิได้ ความเพียรในลักษณะนี้จัดเป็นมิจฉาวายามะหรือ
มิจฉัปธาน คือเป็นความเพียรพยายามที่ผิด ความเพียรที่ตั้งไว้ผิด

ความเพียรซึ่งเป็นองค์ธรรมข้อเคลื่อนไปสู่คุณค่าทางด้านจิตใจ เรียกโดยชื่อว่า
สัมมาวายามะ เรียกโดยหัวข้อปฏิบัติก็คือ สัมมัปธาน ๔ คือ สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนา
ปธาน และอนุรักษนาปธาน

ในการเจริญกุศลกรรมคือการรักษากุศลกรรมบถ ๑๐ และเจริญสมถกรรมฐาน
วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อได้เพียรพยายามตามหลักปธาน ๔ ในการเจริญกุศลกรรมไปอย่าง
ต่อเนื่อง ย่อมสามารถยกจิตของตนขึ้นจากอบายภูมิ คือ นรก เปต อสุรกาย และเดียรัจฉาน
ได้ ความเพียรในลักษณะนี้ จัดเป็นอานุกาฬ เรียกว่า “ปักคาหะ” แปลว่า ยกขึ้น และเพียร
พยายามพัฒนาตนต่อไปผ่านระดับขั้นต่าง ๆ คือ ปุณฺณ กัลยาณปุณฺณ และกัลยาณชน
ตามลำดับ เมื่อได้พัฒนาฝึกฝนอบรมตนอยู่เสมอ เกิดสติปัญญามองเห็นความเป็นอนิจจัง
ของกุศลกรรมในชั้นโลกียะว่า ความเจริญกับความเสื่อม จะหมุนเวียนเป็นวงจรสลับกันไป
ตามแรงผลักดันของเหตุปัจจัยคือกุศลกรรมกับอกุศลกรรม หากมัวเมาประมาทอาจพลาดพลั้ง
ตกอบายภูมิได้ จึงตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท เพียรพัฒนาตนต่อไปด้วยความไม่รู้จักอิ่มจัก
พอในกุศลกรรม ก็จะก้าวพ้นความเป็นกัลยาณชนเป็นอริยบุคคลได้ อริยบุคคลแบ่งออกเป็น
๔ ตามเกณฑ์ที่เพียรพยายามละกิเลสสังโยชน์ได้ดังนี้ คือ

๑) พระโสดาบัน หมายถึง “ผู้มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้
ในเบื้องต้น”^{๔๔} หรือผู้เข้าถึงกระแส คือเกิดดวงตาเห็นธรรม เพราะปฏิบัติตามอริยมรรคได้
อย่างแท้จริง เป็นผู้มีความเพียรพัฒนาตนจนเกิดความบริบูรณ์ในศีล และพอประมาณใน
สมาธิและปัญญา มีความเพียรละสังโยชน์ได้ ๓ คือ “สัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ
สีลพัพตปราคาส”^{๔๕}

^{๔๔} ดู. โสตาสูตร ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๔๔-๘๔๕/๒๑๑.

^{๔๕} ดู. ปหานตัพพสูตร อ.ญ.จก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๖๐/๒๙๐.

๒) พระสกทาคามี แปลว่า “ผู้อาจกลับมาสู่โลกนี้ได้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิง”^{๕๐} หมายความว่า ในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์อาจถูกโลกธรรมยั่ววนให้คุณภาพจิตตกสู่ภูมิมนุษย์ได้ แต่อำนาจของกุศลจิตที่ได้เพียรพยายามฝึกฝนมาเป็นเวลานาน มีกำลังเข้มแข็งพอ สามารถยกจิตของตนขึ้นสู่ภูมิธรรมเบื้องสูงได้อย่างรวดเร็ว และพัฒนาก้าวหน้าต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ใช้ปหานปธานเพียรละสังโยชน์ได้เหมือนพระโสดาบัน “แต่ทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงได้”^{๕๑} จนคุณภาพจิตก้าวเข้าสู่ภูมิธรรมเบื้องสูงเป็นลำดับขั้นต่อไป

๓) พระอนาคามี สามารถละสังโยชน์เพิ่มได้อีก ๒ คือ “กามราคะ กับปญฺชะ และมีความบริบูรณ์ในศีล สมาธิ และปัญญา”^{๕๒} เมื่อพัฒนามาถึงขั้นนี้ เกิดปัญญาว่าภูมิจิตยังอยู่ในชั้นเสขะบุคคล ยังไม่ถึงว่าสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง อย่างมากก็อยู่ในลำดับพรหมชั้นสูง และเป็นขั้นสุดท้ายที่อยู่ในเขตแดนโคตรภู ซึ่ง เป็นแดนเชื่อมต่อระหว่างโลกียะกับโลกุตตระ ก็จะเพียรพยายามเจริญศีล สมาธิ และปัญญาอย่างยิ่งยวด เพื่อให้ก้าวพ้นการเวียนว่ายตายเกิดในภูมิ ๓๑ ต่อไป

๔) พระอรหันต์ คือภูมิจิตในชั้นบริบูรณ์สูงสุด กำจัดอุทัมภาคิยะสังโยชน์ได้สิ้นเชิงคือ “รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา”^{๕๓} เป็นอเสขะบุคคล สามารถหักกรรมแห่งสังสารวัฏได้หมดสิ้น หลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวง ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิ ๓๑ อีกต่อไป

รวมความว่า ปัจเจกชนเมื่อได้เพียรพัฒนาตนให้บรรลุถึงจุดหมายในระดับใดระดับหนึ่งอย่างสมบูรณ์ที่สุดแล้ว ก็หันมารับผิดชอบต่อสังคม ด้วยการสงเคราะห์ เอื้อเพื่อ

^{๕๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๙/๘๐-๘๑.

^{๕๑} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๙/๘๐-๘๑.

^{๕๒} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๐/๓๕๐.

^{๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๔๙/๙๐, อภ.ทสภ.๒๔/๑๓/๑๘, อภิ.วิ.๓๕/๙๗๖/๕๐๙.

เกื้อกูล ให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างผาสุกต่อไป

๔.๗.๒ ในแง่สังคม

การทำประโยชน์ต่อสังคมแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนปรัตถประโยชน์ กับ ส่วนอุภยัตถประโยชน์

ส่วนปรัตถประโยชน์ หมายถึง ประโยชน์ผู้อื่นหรือประโยชน์ท่าน เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนให้ผู้อื่นเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตคือประโยชน์ทั้ง ๓ อย่าง หรืออย่างใดอย่างหนึ่งที่เห็นว่าเกี่ยวข้องกับคนนั้น ๆ เพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้ คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะทำให้บรรลุผลข้อนี้คือกรุณาความสงสาร ซึ่งเมื่อมีอยู่ในใจแล้ว ทำให้เกิดความเพียรพยายาม ในการที่อยากจะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ โดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง สังคหวัตถุ ๔ การสงเคราะห์กันด้วยการให้วัตถุสิ่งของ การให้คำปรึกษาที่ถูกต้องเหมาะสมในกรณีนั้น ๆ การช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยกำลังกาย และการวางตนที่ถูกต้องเหมาะสม สม่ำเสมอ ทำให้ผู้รับการช่วยเหลือไว้วางใจ ก่อให้เกิดความมั่นใจในการพึ่งพาอาศัย

ส่วนอุภยัตถประโยชน์ ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์ ๓ ระดับ ที่เกิดขึ้นทั้งแก่ตนและคนอื่นในสังคม การร่วมมือกันเพื่อทำสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ให้เอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายนี้คือ ระเบียบวินัย และสามัคคีธรรม หลักธรรมที่ใช้สอนทั่วไปคือ^{๕๔}

^{๕๔} สาราณียธรรม เป็นธรรมที่ทำให้เกิดความระลึกถึงกัน เพราะเหตุ ๖ ประการคือ การช่วยเหลือเกื้อกูลกิจธุระของกันและกันด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตา การแบ่งปันลาภผลต่อกัน การมีระเบียบวินัยเสมอกัน และการมีความเห็นเสมอกัน ดูประกอบใน ท.ป.(ไทย) ๑๑/๔๒๒/๒๖๐.

สาราณียธรรม ๖ และ อปริหานิยธรรม ๗^{๕๕} เป็นต้น

สรุปวิริยะกับคุณค่าทางจริยธรรม

จริยธรรม มีความหมายโดยทั่วไปว่า หลักธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ เมื่อนำมาประยุกต์ใช้ในพระพุทธศาสนาเรียกโดยศัพท์ว่าพุทธจริยธรรม มีความหมายว่า แบบแผนในการดำเนินชีวิตที่เป็นไปโดยสอดคล้องกับเหตุปัจจัยตามกระบวนการของธรรมชาติ ในความเป็นเหตุปัจจัยที่จะนำไปสู่จุดหมายอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตที่ถูกต้องดังกล่าวนั้น เกิดจากการกระทำของมนุษย์เองด้วยความเพียรพยายาม จึงจะสามารถขับเคลื่อนไปสู่จุดหมายจากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่งที่เจริญก้าวหน้าและประณีตยิ่งขึ้นตามลำดับได้

คุณค่าของวิริยะ เมื่อประมวลจากเนื้อหาในแง่หลักธรรมและระดับขั้นของการประเมิณผลทางความประพฤติ สามารถแยกสรุปได้ดังนี้คือ

๑) ในแง่เนื้อหาของหลักธรรม วิริยะแม้จะแทรกอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ ในชื่อต่าง ๆ กัน ยังมีฐานะที่เป็นหลักกลางทั่วไป ซึ่งเป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งในมรรคมีองค์ ๘ ประการ เรียกว่าสัมมาวายามะ แปลว่าความเพียรพยายามชอบ และจัดเป็นระบบการครองชีวิตอันประเสริฐเรียกว่าพรหมจรรย์ข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา

๒) ในแง่ระดับขั้นของการประเมิณผลทางความประพฤติ วิริยะมีลักษณะคล้อยไปหรือโน้มไปตามจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึง คือเมื่อปัจเจกชนได้ใช้ความเพียรฝึกฝนพัฒนาตนเพื่อเข้าถึงคุณค่าของชีวิตในระดับใดระดับหนึ่งหรือทุกระดับ คือระดับทิฏฐิธรรม มิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ที่เห็นได้ในปัจจุบัน สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ที่เป็นคุณค่าทางด้านจิตใจ และปรมัตถประโยชน์ คือการเข้าถึงภาวะหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้แล้ว ก็หันมาทำหน้าที่เกื้อกูลสังคมให้เข้าถึงจุดหมายหรือคุณค่าที่ดั่งงามของชีวิต ดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในลักษณะเกื้อกูลต่อการใช้ความเพียรเพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายหรือคุณค่าของชีวิตที่ดีงามนั้นร่วมกัน

^{๕๕} ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๐/๖๔.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย วิเคราะห์ และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยในเรื่อง การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหมายและหลักการเกี่ยวกับวิริยะในพระพุทธศาสนา, ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวิริยะกับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ และศึกษาว่าวิริยะเป็นหลักธรรมที่มีระดับขั้นต่อผู้ปฏิบัติในส่วนปัจเจกชนและสังคมอย่างไร ในการศึกษาวิจัยได้ผลสรุปตามวัตถุประสงค์ดังนี้คือ

๑ ในแง่ความหมาย วิริยะมีการนิยามความหมายที่แตกต่างกันไป ทั้งในแง่ในฐานะที่เป็นแกนหลัก ในแง่รูปศัพท์ ในแง่ความสำคัญที่เป็นลักษณะเฉพาะของหลักธรรม และในแง่ของการนำออกไปใช้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์หลักและคัมภีร์ชั้นรองในพระพุทธศาสนาตามลักษณะอาการที่จะเอื้อให้เข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ

ความหมายในฐานะเป็นแกนหลักได้แก่ ปธาน หมายถึง การตั้งความเพียร ที่ครอบคลุมถึงกระบวนการปฏิบัติทั้งหมดคือ เพียรละ เพียรระวัง เพียรเจริญ และเพียรรักษา ซึ่งอาจนำไปใช้ในทางดีและทางเสื่อมเสียก็ได้ ถ้านำไปใช้ในทางดีจัดเป็นสัมมปธาน ถ้านำไปใช้ในทางเสื่อมเสียจัดเป็นมิจฉปธาน

ความหมายตามรูปศัพท์ที่พบทั่วไปในคัมภีร์หลัก อรรถกถา และเอกสารทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ ความกล้า และความเพียร

ความหมายในแง่เป็นความสำคัญที่เป็นลักษณะเฉพาะของหลักธรรม คือ ตบะ เดช และอานุภาพ ส่วนมากจะนำไปใช้เพื่อขจัดกิเลสทางใจ

ความหมายในแง่การนำออกไปใช้ ตามลักษณะอาการที่จะเอื้อให้เข้าถึงจุดหมายในระดับใดระดับหนึ่ง คือ ความพยายาม ความขยัน ความอดสาหัส ความบากบั่น มั่นคง ก้าวไป ใจสู้ และการปรารภความเพียร ความหมายในแง่นี้มุ่งสาระที่การกระทำเป็นหลัก ซึ่งสงเคราะห์เป็นการกระทำเพื่อจุดหมายทั้งในระดับโลกียะและโลกุตตระ เพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งทางกายและทางใจ

ความหมายจากคัมภีร์หลักและคัมภีร์ชั้นรองในพระพุทธศาสนา และทั้งในมุมมองของผู้รู้ต่าง ๆ แม้ว่าความหมายจะแตกต่างกันไป แต่โดยสาระก็คือความเพียร ความพยายาม โดยมีความกล้าเป็นอุปการะให้การทำความเพียรความพยายาม เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น เป็นคุณธรรมที่เป็นไปทั้งทางกายและทางใจ นำไปใช้ทั้งในทางดีและทางเสื่อมเสีย และทั้งในระดับโลกียะและโลกุตตระ

๒ ในแง่หลักการ เนื่องจากวิริยะเป็นหลักธรรมที่ดำเนินควบคู่ไปกับหลักกรรม จึงเป็นหลักกลางที่อาจนำไปใช้ทั้งในทางดีและทางเสื่อมเสียก็ได้ ฉะนั้น เมื่อนำไปใช้ในทางดี จึงเริ่มต้นจากมโนกรรมภายในคือการคิดวินิจฉัย เลือกเฟ้น กำหนดจุดหมายและแนวทางที่ถูกต้องให้พร้อมขึ้นในใจก่อน แล้วแสดงออกเป็นการกระทำภายนอกที่วจีกรรมและกายกรรม ร่วมกับองค์ประกอบต่าง ๆ คือ หลักธรรมข้ออื่น ๆ และปัจจัยเกื้อหนุนต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอก ที่เหมาะสมสอดคล้องกัน จึงจะทำให้การทำความเพียรบรรลุถึงจุดหมายคือความสำเร็จและความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ได้

๓ ในแง่ความสัมพันธ์กับหลักธรรมในข้ออื่น ๆ เนื่องจากวิริยะเป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งในหมวดธรรม และวางอยู่ในลำดับถัดมาจากหัวข้อหลัก จึงไม่อาจทำหน้าที่โดยลำพังได้ เมื่อจะทำหน้าที่ให้สมบูรณ์ จะสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่น ๆ ในลักษณะต่าง ๆ กันคือ อาศัยกระตุ้นชักจูงให้เกิดโดยพิจารณาถึงเหตุเกิด การชักจูงจากบุคคลที่เสวนาคบหา สัมพันธ์สอดคล้องกับหลักธรรมในหมวดเดียวกัน ทั้งหนุน ชักจูง และคอยปรับให้ดำเนินไปสู่จุดหมายในระดับต่าง ๆ อย่างถูกต้อง และเหมาะสมได้

๔ ในแง่คุณค่าทางจริยธรรม วิริยะเป็นหลักปฏิบัตินำไปสู่จุดหมายได้ ๓ ระดับ คือจุดหมายในการแสวงหาทรัพย์สมบัติชื่อเสียง เกียรติยศ ที่พบเห็นได้ในปัจจุบันที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ จุดหมายในการพัฒนาจิตใจ ให้เกิดคุณภาพ สุขภาพ และเกิดประสิทธิภาพที่เข้มแข็งมั่นคง ที่จะทำให้การดำเนินชีวิตประสบผลสำเร็จและเป็นไปด้วยดี และจุดหมายในการเจริญปัญญาจนสามารถเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ในส่วนสังคมาหมายถึงการดำเนินชีวิตร่วมกัน ที่อาศัยความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เพื่ออำนวยให้เกิดสภาพชีวิตที่ดี ที่เอื้อต่อการใช้ความเพียรให้เข้าถึงจุดหมายที่ดั่งามทั้ง ๓ ระดับนั้น ร่วมกัน

๕.๒ วิเคราะห์

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา” เป็นการศึกษาหลักธรรมเกี่ยวกับความเพียร ที่นำมาใช้เพื่อขับเคลื่อนการประพฤติปฏิบัติไปสู่ความพ้นทุกข์ อันเป็นจุดหมายในพุทธศาสนา จากการศึกษาวิจัยได้พบข้อสังเกตดังนี้ คือ

๑ การที่พระพุทธศาสนาจัดเป็นวิริยวาท เพราะสอนเรื่องความเพียรพยายาม การพึ่งตนเองภายใต้หลักอแปมาทธรรม ตรงข้ามกับลัทธิอกรรมวาท อภิริยวาท และอเหตุกวาท ของลัทธินอกศาสนา

๒ วิริยะ เป็นหลักธรรมที่สอดคล้องกับกฎความจริงตามสภาวะพื้นฐาน คือกฎไตรลักษณ์ คือเมื่อสังขตธรรมทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นไปตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัยสัมพันธ์ การใช้ความเพียรสามารถเปลี่ยนแปลงการพัฒนาวีริตให้แล้วและประณีตได้ หากพระพุทธศาสนายอมรับความเป็นอัตตาของสิ่งทั้งปวง การสอนเรื่องวิริยะ ความเพียร ก็ไร้ความหมาย

๓ เกี่ยวกับหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง ความเพียรมีลักษณะเป็นวิริยสมตา มีความหมายว่า การใช้ความเพียรอย่างสม่ำเสมอ เหมาะสม พอดี และตรงจุด คือเมื่อรู้ว่าอะไรคือเป้าหมายของชีวิต การใช้ความเพียรที่ตรงต่อเป้าหมาย จัดเป็นความเพียรที่สอดคล้องกับหลักมัชฌิมาปฏิปทา

๔ วิริยะ สัมพันธ์กับหลักธรรมในหมวดต่าง ๆ ในลักษณะส่งเสริม สนับสนุนซึ่งกันและกัน ในสองฐานะคือ เป็นองค์ประกอบที่แทรกอยู่กับหมวดธรรมเหล่านั้น และเป็นประธานที่อาศัยหมวดธรรมอื่น ๆ มาสนับสนุนตน ดังนี้คือ

(๑) ในฐานะที่แทรกอยู่กับหมวดธรรมต่าง ๆ เพื่อช่วยขับเคลื่อนหมวดธรรมเหล่านั้นไปสู่จุดหมายตามความประสงค์ของหมวดธรรม เช่น วิริยอินทรีย์ในอินทรีย์ ๕ ทำหน้าที่เป็นใหญ่กำจัดการขาดล้างอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้ามให้หมดสิ้นไป โดยปรับให้สมดุลย์กับสมาธิอินทรีย์ มีสติอินทรีย์กับปัญญาอินทรีย์ชักจูงไป และอาศัยสมาธิอินทรีย์คอยควบคุม คอยปรับให้ดำเนินไปตรงสู่จุดหมาย, วิริยสัมโพชฌงค์ในโพชฌงค์ ๗ ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นจากความหดหู่ถดถอย รับช่วงจากธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับปิติสัมโพชฌงค์ ก่อให้เกิดปีติสัทธิ สมาธิ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ โดยมีสติสัมโพชฌงค์ชักจูงไป สัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำหน้าที่ร่วมกับองค์มรรคอีก ๒ ข้อคือสัมมาทิฏฐิกับสัมมาสติ ปฏิบัติต่อ

องค์อริยมรรคทุกข้อให้เป็นสัมมามรรคและเชื่อมองค์มรรคทุกข้อให้เป็นธรรมสมังคี อาตมาปี
ในสติปัฏฐาน ๔ ทำหน้าที่ร่วมกันกับสติมา และสัมปชานา ขับเคลื่อนการปฏิบัติตามหลัก
สติปัฏฐานไปสู่เป้าหมายคือละอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ และตบะเพียรเผากิเลสใน
มงคล ๓๘ ได้แรงสนับสนุนจากขันติ ความอดทน เสริมด้วยการประพาสพรหมจรรย์ เพื่อ
นำไปสู่จุดหมายคือ จิตพ้นจากการครอบงำจากโลกธรรม จิตไม่โศก จิตปราศจากธุลี และจิต
เกษม รู้แจ้งอริยสัจ บรรลุนิพพาน

(๒) วิริยะเป็นประธาน เป็นใหญ่ในตัวเองที่อาศัยหลักธรรมอื่น ๆ มาสนับสนุน
ตน คือ ปธาน ๔ ได้แก่

๑) เพียรระวัง

๒) เพียรละ

๓) เพียรเจริญ

๔) เพียรรักษา

แกนหลักในการปฏิบัติคือความเพียรในการเจริญกุศลธรรม โดยสรุปรวบยอดคือ
การเจริญกุศลธรรมตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

(๓) วิริยบารมีในบารมี ๑๐ อาศัยขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขาช่วย
หนุน และทำหน้าที่ไปหนุนทาน ศีล เนกขัมมะ และปัญญา ให้เจริญงอกงามจากบารมีใน
ระดับสามัญเป็นอุปบารมีและปรมัตถบารมีต่อไป

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มุ่งศึกษาความหมาย หลักการ ความสัมพันธ์ และระดับขั้น
ของวิริยะต่อการพัฒนา เพื่อนำไปใช้เป็นเครื่องมือปฏิบัตินำไปสู่จุดหมายของชีวิตคือความ
พ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ตามพระพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลจะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร”

จากการศึกษาวิจัยทำให้ได้พบข้อเท็จจริงว่า การจะนำพาชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์
ได้จริงนั้น จำต้องอาศัยองค์ประกอบอีกหลายประการ จึงเสนอแนะไว้ประกอบการพิจารณา
ดังนี้

๑ ในส่วนของพระสงฆ์ ผู้มีบทบาทสำคัญในการสืบทอดหลักธรรมใน
พระพุทธศาสนาควรได้รับการสนับสนุนให้มีการศึกษาหลักธรรมอย่างจริงจัง เพื่อให้เกิด

ความรู้และเข้าใจอย่างถูกต้อง แม่นยำ ชัดเจน และครบถ้วนบริบูรณ์ แล้วช่วยกันประกาศหลักสัจธรรมที่ถูกต้องแก่ประชาชน ให้ดำเนินชีวิตโดยอาศัยหลักธรรมเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาชีวิต โดยสอนให้ประชาชนเข้าใจอย่างถูกต้องต่อหลักธรรม การพึ่งตนเอง การใช้ความเพียรพยายาม ไม่มอมเมาประชาชนให้เกิดความหลงมกมายต่ออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ด้วยการใช้วัตถุมงคลเป็นเครื่องมือ หากจำเป็นต้องใช้ ก็เพื่อใช้เป็นอุบายเชื่อมต่อเข้าหาหลักธรรม มิใช่เพื่อลบล้างการะ ซึ่งเป็นมิจฉาอาชีวะที่อาศัยบรรพชิตเพศเป็นช่องทางเลี้ยงชีพ ทำให้ประชาชนเกิดความหลงผิด ไม่พากเพียรพยายามในการประกอบอาชีพการงาน เพราะมัวแต่อ่อนน้อมร้องขอให้อำนาจศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาลสิ่งต่างๆ ให้ ตามที่ตนต้องการ

๒ ในส่วนของการศึกษาวิจัยต่อไป ที่ควรได้รับการสานต่อ เพื่อให้ระบบการปฏิบัติมีความสมบูรณ์มากขึ้น นอกจากหลักวิธีะที่ศึกษาวิจัยไปแล้วนี้องค์ประกอบอื่น ๆ ที่จะทำให้เกิดความสมบูรณ์มากขึ้นคือหลักสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสติ ซึ่งเป็นหลักธรรมในองค์มรรคที่เป็นแกนนำในการปฏิบัติกับองค์มรรคในข้ออื่น ๆ ให้เป็นไปอย่างประสานสอดคล้องกัน จนบรรลุผลถึงความสิ้นทุกข์ได้ในที่สุด

๓ ในองค์มรรคทั้ง ๘ ประการนั้น สัมมาทิฏฐิ สัมมาสติ สัมมาวายามะ ทำหน้าที่ประสานเชื่อมโยงสนับสนุนกันกับการปฏิบัติในองค์มรรคทุกข้อ งานศึกษาวิจัยเรื่องวิริยวาทในพุทธศาสนา มุ่งเน้นศึกษาวิจัยเฉพาะสัมมาวายามะเป็นหลัก ที่เหลือนอกนั้นเห็นว่าจะได้รับการศึกษาวิจัยต่อไป เพื่อให้ระบบการปฏิบัติเกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนาต่อไป

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับสังคายนา,

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐.

สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ ชุดขอบข่ายเนื้อหา.

กรุงเทพมหานคร : สำนักแม่กองธรรมสนามหลวง, ๒๕๔๖.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด ๙๑ เล่ม.

กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. พระอัมมปัทฏฐกถา แปล เล่ม ๑-๘. กรุงเทพมหานคร

: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๑-๕. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๓๔.

_____. วิสุทธิมรรค แปล เล่ม ๑-๓. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร

: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____. สมันตปาสาทิกา แปล ภาค ๑. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๓๒.

ข. ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ

คณะสงฆ์ไทย. พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร. กรุงเทพมหานคร

: การศาสนา, ๒๕๐๕.

จงจิตร วิจิตรวงศ์ พร้อมคณะ. พระคัมภีร์สังฆสังเขป. พระนคร : รัชดารมภ์การพิมพ์,

๒๕๐๗.

ชัยพฤกษ์ เพ็ญวิจิตร. พุทธศาสตร์กับวิทยาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า,

๒๕๓๙.

นนทพันธุ์ ภัคดีผดุงแดน. เราจะฝ่าข้ามภพข้ามชาติ. กรุงเทพมหานคร : ศิลป์สยามบรรจ
ภัณฑ์และการพิมพ์, ม.ป.ป.

บุญย์ นิลเกษ.ดร. อุดมการณ์ชีวิตแบบโพธิสัตว์ เล่ม ๒ ตอนบารมีธรรม.
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

บุญมา จิตจรัส. มงคล ๓๘ ประการ. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๓.

ปิ่น มุทุกันต์. มงคลชีวิต ภาค ๑-๒-๓. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๒.

แปลก สอนธิรักษ์. พุทธศาสนากับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : ป.พิศนาคะการพิมพ์,
๒๕๐๖.

_____. พระเจ้าสิบชาติ. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๔.

พระคันธสารากวีวงศ์. อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี. กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน
กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖

พระเทพรัตนราชสุดา,สมเด็จพะ. ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร
: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. ปทานุกรมบาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต.
กรุงเทพมหานคร : ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๑๓.

พระมหาณรงค์ชัย สุานชโย (สนิทผล). "การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องความหลุด
พ้นในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาเซน". วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๙.

พระมหาอำนวยการ อานนุโ. "การศึกษาวิเคราะห์เรื่องการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท".
วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาพุทธศาสนา บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาบุญทัน อานนุโ. "การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเวสสันดรชาดก ศึกษาเฉพาะทานบารมี".
วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาสังเวช ธมฺมเนตฺติโก. ความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย. กรุงเทพมหานคร
: ปติพัทธ์, ๒๕๓๖.

- พระนิเทศ ญาณวีโร (ชิงหอม). "ศึกษาวิเคราะห์วิภาษวาทในพุทธปรัชญาเถรวาท".
วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระพิรุณ วุฑฺฒิมุโม (ตะเนาว์). "การพัฒนาศิลปะภาพในพระพุทธศาสนา".
วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาพุทธศาสนา
 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- พระอมรเมธาจารย์ (นคร เขมปาลี) และคณะ. **พระไตรปิฎกปริทัศน์.** กรุงเทพมหานคร
 : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระสมชาย ฐานวุฑฺโฒ. **มงคลชีวิตฉบับธรรมทายาท.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร
 : ชมรมพุทธศาสตร์สากล, ๒๕๔๑.
- พระภาวนาวิริยคุณ (เผด็จ ทตฺตชีโว). **คัมภีร์กัณฺโถ.** ปทุมธานี : กราฟิคอาร์ต พรินติ้ง
 , ๒๕๔๓.
- _____ **สังคาลสูตร สูตรสำเร็จการพัฒนาสังคม.** ปทุมธานี : มูลนิธิธรรมกาย,
 ๒๕๔๒.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ).** พิมพ์ครั้งที่ ๕.
 กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลธรรม).** พิมพ์ครั้งที่ ๖.
 กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พรินติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลศัพท์).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.
 กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- _____ **พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์.** พิมพ์ครั้งที่ ๓,
 กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับเดิม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร
 : สหธรรมิก, ๒๕๔๔.
- _____ **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ).** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร
 : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **โลกที่ปณี.** กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า,
 ๒๕๓๗.

_____โลกนาถทีปนี. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๗.

_____วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป,
๒๕๓๒.

พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองกลางวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุ,
๒๕๒๑.

พระราชวรมนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). ปลุกปลอบใจในยามวิกฤติ. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระรัตน์ รตุนญาโณ. จิตวิวัฒน์เพื่อความหลุดพ้น. เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๔๒.

พิฑูร มลิวัดย์. แนวแนวเรียงความแก้กระทู้ธรรม นักธรรมและธรรมศึกษาชั้น ตริ-
โท-เอก. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๙.

พุทธทาส ภิกขุ. คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.

_____ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

ฝ่ายวิชาการอธิธรรมโชติกะวิทยาลัย. วิปัสสนากัมมัฏฐาน. กรุงเทพมหานคร : เฉลิมชาญ,
๒๕๒๘.

ฐิตวณฺโณ ภิกขุ. วิปัสสนาภาวนา. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

เทพพร มังธานี. มงคลชีวิต คู่มือพัฒนาชีวิต. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๔๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.
กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น จำกัด, ๒๕๓๕.

วรกมล. พรหมจรรย์มรรค. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สื่อสัจจา, ๒๕๓๕.

วัดบวรนิเวศวิหาร. ทศบารมี ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร : ขวนพิมพ์, ๒๕๓๒.

วิทย์ วิศทเวย์. จริยศาสตร์เบื้องต้น มนุษย์กับปัญหาทางจริยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๗.
กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๒.

สวัสดี ทองมีเพชร. สาระธรรมเพื่อการพัฒนา (คู่มือสอนจริยธรรมและคุณธรรม
สำหรับผู้บริหาร). นครปฐม : สถาบันพัฒนาผู้บริหารสำนักงานปลัดกระทรวง
ศึกษาธิการ, ๒๕๓๖.

สมเด็จพระสังฆราช พระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์. คัมภีร์อภิธานปิฎก.
พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

- สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม. กรุงเทพมหานคร
: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗.
- สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระญาณสังวร. หลักการศึกษาของพระพุทธเจ้า.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- สมภาพ ชีวรัฐพัฒน์. มงคลธรรมกับคุณภาพชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร
: นานาสีงพิมพ์, ๒๕๔๐.
- อเนก ขำทอง. พุทธวงศ์ ประวัติพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์. กรุงเทพมหานคร
: การศาสนา, ๒๕๔๑.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ ฉายา :	พระครูวิรัช วัริยธมฺโม
ชื่อสกุลเดิม :	วิรัช เทียงธรรม
วันเกิด :	๑๗ ตุลาคม ๒๕๐๔
สถานที่เกิด :	๕๖ หมู่ ๘ บ้านหนองตาด ต.เมืองแก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์
ภูมิลำเนาเดิม :	๕๖ หมู่ ๘ บ้านหนองตาด ต.เมืองแก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์
ที่อยู่ปัจจุบัน :	๑ หมู่ ๑ วัดบ้านใหม่ปางเดิม ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่
การศึกษา :	นักธรรมเอก ป.ธ.๑-๒ ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ รุ่นที่ ๔๕ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๓
หน้าที่การงาน :	พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมวัดควนคำม้า พ.ศ. ๒๕๒๘ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมวัดศรีปิ่นเงิน พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นพระธรรมทูตเฉพาะกิจจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๓๒ เป็นพระธรรมวิทยากรจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๓๓ เป็นรักษาการเจ้าอาวาสวัดบ้านเปียง พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นเจ้าอาวาสวัดบ้านเปียง พ.ศ. ๒๕๓๖ เป็นพระธรรมทูตสาย ๔ จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๔๐ เป็นผู้ช่วยผู้จัดการโรงเรียนสันป่าตองศึกษา พ.ศ. ๒๕๔๕ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมวัดม่วยต่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นครูสอนพระพุทธศาสนาในโรงเรียนของ คณะสงฆ์จังหวัดแม่ฮ่องสอน
ปัจจุบัน :	ลาออกจากตำแหน่งทางคณะสงฆ์ทั้งหมด พักอยู่วัดบ้าน ใหม่ปางเดิม ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ เข้าศึกษา ต่อระดับปริญญาโท ที่บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ เมื่อปี การศึกษา ๒๕๔๓ รุ่นที่ ๓